

16+

ISSN 0235 - 0173

Сатурн

1
2018

январь - февраль

*2018-йис патал «Самур» ва «Кард»
журналар кхьин давам жезва.
Риктелай алудмир, азизбур!*

Къиметар ихьтинбур я:

«САМУР» -

Почтуна:

Зур йисан – 186 манат,

Йисан – 372 манат.

КИОСКРА:

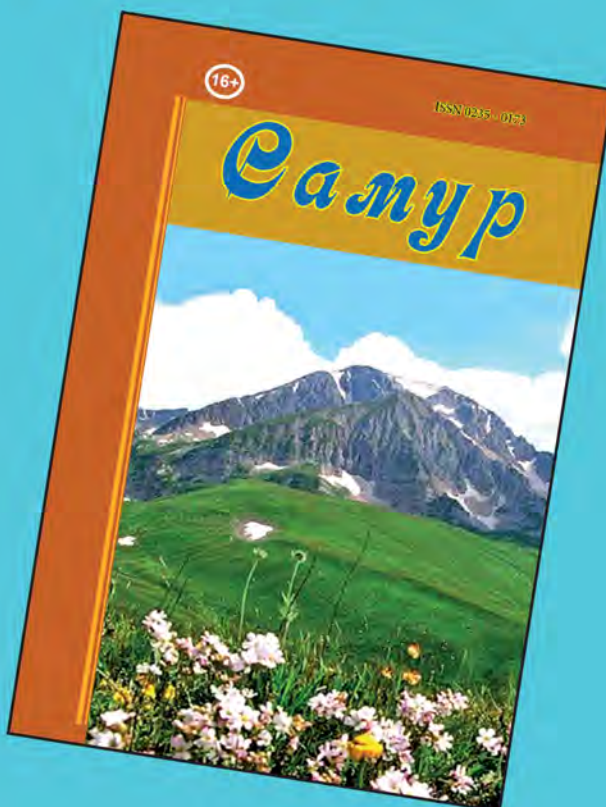
Зур йисан – 147 манат,

Йисан – 294 манат.

РЕДАКЦИДА:

Зур йисан – 105 манат,

Йисан – 210 манат.

«КАРД» -

Почтуна:

Зур йисан – 146 манат

Йисан – 292 манат.

КИОСКРА:

Зур йисан – 105 манат

Йисан – 210 манат.

РЕДАКЦИДА:

Зур йисан – 75 манат

Йисан – 150 манат.

С а м у р

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

**Учредитель:
Министерство печати и
информации РД**

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

1

2018

январь - февраль

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Эминан йис.....3

ШИИРАТ

Азиз Алеман 80 йис.

Азиз Алем. ЦПун цай. *Шиирар.* (Муъгъуь-
ббатдин алемдиз са гъвечи сиягъат).....5

ГЪАКИМ КЪУРБАНАН 80 йис

Гъаким Къурбан. Яру Ярагъ. *Романдай
чукар*.....28

ШИИРАТ

Муграгъ Салахъ. *Шиирар*.....64

Багъадин Къурдулов. *Шиирар*.....70

ТАРЖУМАЯР

Ханбиче Хаметова. Къуьчхуьр Саид -
Мурад Саидан таржумайра.....73

Александр Пушкин. Элегия. Фич рикле-
лай ажеб легъзе.....75

Михаил Лермонтов. Баллада. *Урус Ча-
лай таржума авурди – Абдуселим Исмаи-
лов*.....76

ИЛИМ ВА КУЛЬТУРА

Нариман Абдумуталибов. Зиян хкатдай
жавабдарсузвал.....78

Гъапиз Нурмегъамедов. Багънаяр ва не-
тижаяр. *Макъала*..... 89

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Электронный адрес:
Samur-daglit@mail.ru

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ**.

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Самур №1, 2018
январь - февраль
На лезгинском языке

САТИРА ВА ЮМОР

Абдуселим Исмаилов. Къилин купул. Риши
жунгав. Авач кІвале. Хуьруьн хабарар.

Гъвечи гыкаяя.....93

Выход в свет 07.03. 2018 г.

Тираж 385 экз

Печать офсетная

Бумага офсетная

Формат 70 x108 1/16

Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7

Заказ № 0210

Цена свободная.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Регистрац. номер ПИ №ТУ05-00351 от 01.12.2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике
Дагестан.

Редакция и издатель: Государственное бюд-
жетное учреждение Республики Дагестан “Редак-
ция республиканских литературных журналов “Со-
коленок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад
тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай де-
дилрин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда.
“Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин
маса органра чап хъийидайла, журналдин тІвар къун
чарасуз я.

Редактордин гаф

Абдуселим ИСМАИЛОВ

ЭМИНАН ЙИС

2018-йис алукьнава. Мубаракрай! Берекатарни девлетар, ислягьвални мублагьвал, шадвилерни бахтар галай йис хьурай! Гьар са кваллиз, гьар са халкьдиз!

Чакай рахайтла, чаз, рагьэкъечлдай патан халкьариз хьиз, йисар гьайванрин тварарихь ядай адетар авач. Я герекни туш. Чахь маса адетар ава. Месела, йисар милли руьгьдин культурадин гьетерин квачих ядай адет. Алатай 2017-йис зурба шаир - бунтчи шаир! - чи шииратдин бинеяр кутурбурукай сад тир Кьуьчхуьр Саиданди яз малумарнай. Кландайвал хьаначтлани, школайрани ктабханайра адан яратмишунриз талукь гзаф мярекатар кьиле фена, газетрини журналри чпин чинра Саидан шиирризни, адан ирсиникай кхьенвай макъалайриз чка гана, Кьурагь районда, Дербентда ва Махачкьалада юбилейдин мярекатар кьиле фена.

Халкьдин руьгьдин культурадин мукьвавал авай гьар са лезгидиз чизвайвал, 8-далди куьтягь жезвай йисар Етим Эминанбур, 9-далди куьтягь жезвайбур Стлал Сулеймананбур яз малумарунин адет фадлай акатнава. Гьа икI, гьуьрметлубур, 2018-йис – им Етим Эминан йис я. Чи халкьдин дамах, милли руьгьдин кьилел алай пайдах тир шаир, чпин тазавал садрани квахь тийидай яратмишунрин саягьиб Етим Эминан.

Эмина тунвай ирс зурбади я. Эмина авунвай кар зурбади я. Гьавилляй адакай рахун, адан эсерар клелун, адан члалариз кхьенвай манияр лугьун, а манияр чеб яратмишун... гьар са лезгидин кьилин винизвал я. Куьне фикир ганатла, Етим Эминаз шиир бахш тавур шаир жагьйдач, Етим Эминан члалариз мани кхьин тавур композитор, лугьун тавур манидар лезгийрик квач. Идалайни алава яз, куьне а маниррин гуьрчегвиллиз, таъсирлувиллиз фикир це. Аламатдин кар я – вири сад хьтин! Сейфулагь Керимован романсрилай эгечIна Асеф

Мегьмананни Гьасанагъа Мурсалован, Мегьамед Гьуьсенованни Падишагъ Кеберован ва гзаф маса гьам пешекар ва гьамни гьевескар композиторрин манийрилай хкечна, гьи мани къачуртлани, адахъай къетлен чимивал, къетлен гьава галукьда. Им сифтени-сифте члехи шаирдин ва адан шииратдин вилик абуру жавабдарвал гьисс авунин лишан я. Им абурун чпин къилин винизвал я. И месэладиз талукь тир мад са къейд: гьар са хуьруьз, гьатта магьлейризни кваз чпин «группаяр» ва «манидарар» лугьудайбур хьанвай эхиримжи вахтара квез абурукай сада къванни Етим Эминан члалариз кхьенвай манияр лугьуз ван хьанани? Зазни хьанач. Аллагьдиз шукур, шаирарни, композиторарни чеб я лугьуз, йиф-югъ экранрилай мани-макъамдин искусстводикай ягьанатзавай «текьинин чарайри» Эминан жавагьирриг агатдай жуьрэт ийизвач. Абуруз, аквадай гьаларай, чпин къимет вуч ятла, чизва. Абуруни и жуьреда члалан устаддин магьир-виллиз гьуьрметзава.

Етим Эминан ирс ва уьмуьрдинни яратмишунрин рехъ чирзавай ва ахтармишзавай, адан эсеррикай чпин яратмишунра менфят къачузвай, абур клелзавай, манидалди лугьузвай гьар са кас патал риклелай ракъурна виже текъведай мад са важиблувал ава. Амни адакай рахадай ва кхьидай чка, рахадай ва лугьудай къайда, рахунинни лугьунин, кхьинин метлеб ва макьсад чир хьун я. Гьакл тирвилляй, гзафбуру гьакл гьисабзавайвилляй, Етим Эмин хайи чкадин ва йисан патахъай, адан уьмуьрдин амай терефрин патахъай ара-ара пайда жезвай (бязибуру пайда ийизвай) гьуьжетар буьркьвеба кана туьхуьзва. Абурук, сад-къвед тахьана, шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ ахтармишунал машгьул тир алимарни экечизвач. Эминан шииратдин дад чизвай амай жемят патал хьиз, абурузни шаирдин гьич садрани рекьин тийир тлвар, вичин метлеблувал гьич садрани квахъ тийир кар важиблу я. 19-асирдин юкъварилай унихъ халкъди вичин хурун дафтарра хуьз гьуьгьуьнин несилрал агакъарай, гилани мецерал алай, лезги халкъ, лезги члал амай къван амукьдай ва мецерал аламукьдай жавагьирар, абуруз ва акъван залан къисметдин иеси хьайи Эминан тлварцлиз ва кардиз халкъдин патай авай михьи ва пак, дерин ва къакъан кланивал а гьуьжетрилайни шаклувилерилай важиблу ва багъа я.

И жигьетдай лезги халкъ патал, адан тарих ва гележег патал Етим Эминан метлеблувал ва важиблувал урус халкъ патал Пушкинан метлеблувилелай ва важиблувилелай клусни агъуз туш. Гена артух я.

Ша чна 2018- йис шаир ва камалэгъли яз Эминан вичин дережайриз кутугайвал тухун ва юбилейдиз талукь яз къиле фидай мяректар вири халкъдин суварриз элкьуьрин. Абур чалай цлуд йисан, 20-30 йисан виликни алакьай крар я.

Азиз Алеман 80 йис

Азиз АЛЕМ

ЦУН ЦАЙ

(Муьгьуьббатдин алемдиз са гьвечIи сиягьат)

Муьгьуьббат. Ам вилиз таквадай, амма ччандин гьар са нукьтIади, гьар са баниди гьиссдай аламатдин цIун цIай я. Нагагь и цIай рикIиз гьахьна, ивидик какахьайтIа, адаз муьтIуьгь тежедай я пачагь, я ариф, я пагьливан, я суьгьуьрчи авач, вучиз лагьайтIа ам пачагьрин пачагь, арифрин ариф, пагьливанрин пагьливан, суьгьуьрчийрин суьгьуьрчи я. Уьмуьрдин яшар, яшайишдин шартIар гьихьтинбур хьайитIани, ашукь хьанвай инсандин рикIе гьамиша гатфар, кIвачерик лувар жеда. Гуя ам женнетдин эгьли я.

Муьгьуьббат вири я. Муьгьуьббат авачиртIа, дуьнья я тешилизи, я хуьз, я еримлу, гурчег ва гьуьзел ийиз жедачир. Кьисметди – иншаллагь! – зун «Муьгьуьббат» лугьудай и ажайиб жисимдин нурарикай магьрум-нач. Кье заз, а нурарикай кьетIен са кIунчI туькIуьрна, жуван рамса-бриз (кIелзавайбуруз) пишкешиз кIанзава.

МИСКИСКАРИН РУШАРИЗ

**Зи кIвач тахьай чка амач уьлкведа
Масан я заз вири хуьрер, шегьерар.
Анжах са куьн акурла кьил элкьведа,
Мискискарин нез тежедай шекерар.**

Жуьт:

**Мискискарин назлу рушар –
Чилин кьашар, цавун кьушар!
Женнетдайни жагьидач гьич
Са гьуьруьни квез тир ухшар.
Гаф авач куь бажарагьдиз;**

Арифар я къанажагъдиз;
Жеда даим – шем чирагъ хъиз,
ХъайитІани гъикъван яшар.

Шумудра зун алатна зи рекъелай,
Вилер алкІиз куън гъахъ хъувур ракларал.
Яргъарани физвач куън зи рикІелай:
Гъатнава зун куъ суьгъурдин ракъара.

Дуьнья тирвал куъ машгъурвал чкІанва,
Куъ жамалди чи тарихдиз чарх гана.
Гъатта вагъши чапхунчияр атанвай,
Гъейран хъана, куъ кІвачерик ярх хъана.

Халикъди квез ганва бахтар ацІана:
Симургдин руьгъ, амазунрин ¹ бухахар...
Лувар квайтІа, йикъа-йикъа датІана
Хкведай зун хъваз куъ мецин мулахар.

Куън тахъайтІа, заз Алемни дар жеда.
Куън я зи чан, зи манияр, гъезелар.
Гила дуьз лагъ, квекай гъим заз яр жеда,
Лезгистандин ад-дамах тир гуьзелар?

15.08.1959

БЕС ВУЧ ГАНА ЗИ ЯРДИЗ?

(Къаравили)

Къаравили завай са жедач ахъай тавуна:
Пайиз хъана Аллагъди затІар гъардаз атайла.
Эрмениди фадамаз фена девлет къачуна,
Алишвериш чувудди, девлет вичиз тахъайла.

Закон гъатна урусдиз дердерин пар хивевай,
Къарачидиз фал са гъал чидай адан эфзелвал.
Бес вуч гана зи ярдиз Мискискарин хуьревай?
ГаначтІа гъа са затІни, ганатІа са гуьзелвал.

12.04.1959

ЗУЪБЕЙРА

(Серенада)

Зун текдиз къекъезва куъчейра,

За патав гвач вун, зи Зуъбейра.
Захъ галаз рахазвач вун,
Захъ галаз къугъвазвач вун,
Зун текдиз къекъезва куъчейра.

Жуъш:

Зуъбейра,
Вун рагъ я зи рекъин,
Зуъбейра,
Вун таж я зи рикъин,
Зуъбейра,
Вун рагъ я зи рекъин,
Вун таж я зи рикъин,
Зуъбейра.

Дуъньяда гуъзелар ацанва,
Тек са на зи ахвар атанва.
Югъ хъанва йифекай заз,
Дуст хъанва типрекай заз,
Амма вун шириндиз ксанва.

Вал бенд хъун яни бес гунагъ зи.
Гуълле хъиз къабулна на пагъ зи.
Квез я чун ашкъид цла кун,
«Са ичин къе пад я чун», –
Лугъудай даим на, панагъ зи.

27.06.1962

ДАГЪВИ МУЪГЪУЪББАТ

(Баллада)

И чилерал, тик къуна къил,
Къекъезвай зун гъамиша.
Къекъезвай зун гваз ви шикил,
Гъейран ийиз танишар.

Куъз физва вун яргъай-яргъай,
Зи хирерал къел вегъиз?

РикѠел хкваш чѠагай йисар
Са сиреда ² кѠел ийиз.

А чѠавуз заз сирлу ялав
Ви вилерай акунай.
Шадвилай зи бармакдин рав
Ирид цавук хкѠунай.

«Зун вал бенд я», – лугъузвай зи
Вилерини датѠана.
Амма лал тир зи мез даим,
Гуя на ам атѠана.

ХъанватѠани сагъибар чун,
Гъарма сад са пешедин.
Къисмет хъанвач стѠални хъун
Чаз ашкъидин мижедин.

Ингъе, эхир, акуна заз
«Чи сиреда» аваз вун.
Эцигна зи шикил вилик
ЦѠраз, къураз, чраз вун.

Зани жував гвай ви шикил
Зи шикилдив эцигна.
Нагъв чуънуъхиз, хъуърез къуд вил,
Чун сад садаз килигна.

1963

МУРКѠАД МЕНГЕНА

(Рондо)

Вун хъфена кѠунчѠар гваз зи теменрин,
Ирид цавуз хкажна ви елкенар.
На фикирмир: гила зи кар туькѠвена.
Ваъ, азизди, эмир яз чи беденрин
Зи рикѠ мадни, гатун рагъ хъиз, куькѠвена.

ХупѠ жедай вун хтанайтѠа, элкъвена:
ЦѠингавардай хуррамдиз чи семенри,
Ялавди хъиз нафт иличай жуьгъенрин.
Вун хъфена.

Гъинва а кьил муьгъуьббатдин чименрин?
Къуй гьар сада хъурай ашкьид семена...
Жув султан яз кефиятдин мескенрин,
Къе заз и квал хъанва муркIад менгена:
Заз туна таж таза гуьрчег сиренрин,
Вун хъфена.

05.05.1963

ВАД ЙИСАЛАЙ

Ш.И.

Садра на заз лагъанай: «Ваъ:
Гьелелиг зун шукуфа³ я».
Къе ви сивяй акъатна «вагъ»:
Ялварна заз: «Шукур ая!»

Чун экъечIна кинодай фад,
Гъуьлуьн кьерез цIуьтхуьн хъана.
Гъич садрани тахъай вафат
Ашкьидин цIай куькIуьн хъана.

Хам къумадал туьк хъиз хъуьтуьл,
Япа акъаз гъуьлуьн вишриш,
Сад хъана чи кьве рикI – кьве гуьл,
ЦIийи вацра ийиз алхиш.

Вун, Шукуфа, шукуфа тир:
На хвенвай заз вири атир.

1964

АШНАЯР

Ф. Мадзини

Вун атана ацIай варз хъиз,
АцIана кIвал нурарив ви.
Гъарашвилин къизмиш зар хъиз
Вуч дамах гвай пIузаррив ви.

На саймишнач стол чIагай
Къурмишнавай къе чун патал
Ваз акуна чIагай чарпай –
Пеленгди хъиз гъужумна зал.

Цай-ялав квай теменривди
Къарсурна зи беден михъиз,
Шад сузадин кеменривди
Са-са ястух бамиш ийиз.

Эхирни вун кармаш хъана,
Яваш хъана – хъана мум хъиз
Яваш хъана, ахвайш хъана,
Къена ви дерт, квахъна гум хъиз.

Агъ, Флора ⁴, зи гъуц масан,
Къе на садна Пони Самур.
Вун гъам гъуц я, гъамни Инсан
Гъейран авур гъатта Амур ⁵.

Акурди туш я шагъариз,
Я цезарриз ⁶ – пад хъуй са-сад! –
Къилиз фейи пак ахвар хъиз,
Вун хъиз гуъзел, надир жасад.

Вун атана ацІай варз хъиз,
АцІана кІвал нурарив ви.
Зазни кІандай, кІандай ваз хъиз,
Йифди къугъваз хурарив ви...

Амма хевреш ⁷ фенач яргъал –
Ашнавилини къисмет я им.
Вун хъфизва алаз гарал
Чанда амаз ашкъидин гимн.

Пака за мад гуъзетда вун –
Гъасретди ккун низ я дава?!
Даим жервал лезетда чун
Сад Адем яз, садни Гъава...

20.11.1967.

АТТИЛАДИН ЭВЛЕД

(Рондо)

М. Рейлинг

Вун акуна – зи рикІиз сел атана,
Атана сел цай-ялав квай гъиссерин.
Гуя вун я Лорелея ⁸ немсерин,
На зи къарай, на зи ахвар атІана.
Есир хъанва зун ви къизил тилерин.
На лугъузва, туьд накъварив ацІана:

«Зун векил я Горгонадин ⁹ жинсерин.
Зав агатмир – рикІ гьуьл хьанва дердерин,
Вун акуна».

Агь, зи Марта, бед рахамир датІана.
Вун дамах я Аттиладин ¹⁰ чилерин.
На Лютеран ¹¹ муракаб рехь кьатІана...
Зун Атар ¹² я, кье заз зи бахт жагъана.
Хьвазва каш кваз гуьрчегвал зи вилери,
Вун акуна.

P.S.

Вун гуьруь я женнетдин тав куькІуьрдай,
Горгона туш зун са кьванциз элкьуьрдай.

06.12.1967

ЦИУН ЦІАЙ

С. Карлос

Зун дуьньядин и кьиле,
Вун дуьньядин а кьиле.
Ирид дагълар, ирид гьуьлер арада.
Зи вил аваз ви виле,
Ви гьил аваз зи гьиле
Гьамиша заз вун ахварай аквада.

Жуьш:

Ай Сабрина,
Вай Сабрина,
Гьикьван тада на зун фул кваз:
Физва уьмуьр йикъа бул хьваз
Икьван иер
Къакъатуниин туькьуьл зегьер,
Шербет хьиз?!

Вун гьалтайла, тир зи гад.
На хгана гатфар мад.
Пак хиялри хкажнай чун гьетерал.
Туна заз ви рикІин пад,
Хутахна зи рикІин пад
Сагь техжедай хер хьана чи рикІерал.

Бенд язматла эгер вун,
Бес я анжах са чIар кун,
Къуш хъиз къведа къелейрилай Вахтунин.
Муьгъуьббат – им цIай я цIун,
Рагъни цIай я бенд цавун.
Мус хъжеда чи къула цIай бахтунин?

28.10.1968

ХКВЕДА ДУРНАЯР ЦАВАРАЙ

(Шайнах ¹³ блюз ¹⁴)

Лув гузва дурнайри цаварай,
Лув гузва къибледихъ яргъал.
Зун патал ятIани масхара ¹⁵,
Вегъизва гъахъзавай ахвара
Къуьнерихъ чилерин
Къиб ягъай пешерин
Яргъан.

Лув гана, зи яр, на цаварай
Лув гана на кефердиз яргъал.
КIвал кана, хизан яз авара,
Тайгадин туьд ифей тамара
Дердисер дидедин
Мес хъанва живедин
Маргъал.

Хкведа дурнаяр цаварай,
АтIана мензилар яргъал.
ЭхкъечIда алванар ягъвара
Амуькдач чи ашкъи къакъара:
Эмир яз рикIерин,
Ифирда михерин
Мангъал.

Лув гузва дурнайри цаварай...

10.10.1969.

ТЮРАКО

(Триолет)

За вун гысабнай женнетдин лиф яз,
Амма вун хъана тюрако ¹⁶ кьетIен.
Авунай верцIи за гьар са йиф ваз.
За вун гысабнай женнетдин лиф яз.
Акурла бирдан зи кьилел циф ваз,
На ваз жагъурна рагъ авай мескен.
За вун гысабнай женнетдин лиф яз,
Амма вун хъана тюрако кьетIен.

16.02.1969

ГУРЖИ ТАВАТ

(Ашкъидин увертюра ¹⁷)

Т.Н.

I

Агъ, на вучна муьргуьдавай рикIиз зи:
Къуна зи чан женнет багъдин ниэри.
Къарсатмишна вири бейни михъиз зи.
Агъ, на вучна муьргуьдавай рикIиз зи:
Рагъ хъчена чсан авай рекъиз зи
Тамукъдайвал гелни бягъсеб бягъсерин...
Агъ, на вучна муьргуьдавай рикIиз зи:
Къуна зи чан женнет багъдин ниэри.

II

– Дуьз лагъ, тават, вун куьз икъван иер я,
Заз гъам мед гуз, заз гъам дерт гуз жумартдиз?
Вун гъи чилин, гъи айдибрин ¹⁸ бегъер я?
Дуьз лагъ, тават, вун куьз икъван иер я,
Чи и гуьруьш хушбахтвилин сегъер я.
Жевгъер я вун жагъанвай заз кье мартдиз.
Дуьз лагъ, тават, вун куьз икъван иер я,
Заз гъам мед гуз, заз гъам дерт гуз жумартдиз?

III

– Чидач заз жув тават ятIа женнетдин.
Чида, шаксуз, кье ашкъидин сувар я.
Лухнава зун туьнт пIагъарин шербетди.

Чидач заз жув тават ятІа женнетдин.
Мавсар¹⁹ я зун гуржи чилин зиннетдин;
Ви гьар са гаф заз орбин²⁰ лувар я.
Чидач заз жув тават ятІа женнетдин.
Чида, шаксуз, кье ашкьидин сувар я.

IV

Цай-ялав квай чи кье беден агатна,
Хкатна чун чиликайни цавукай.
Хьуьцуьганар каинатдиз акьатна.
Цай-ялав квай чи кье беден агатна,
Яргьи йифди, кьил-кьилелай алатна,
Нур кьурзавай чал люстради кьавукай.
Цай-ялав квай чи кье беден агатна,
Хкатна чун чиликайни цавукай.

V

Сада сад нез, сада сад хьваз кефина,
Чаз чир хьанач вуч затІ я галатун.
Чун гьатнавай гьарашвилин дингина:
Сада сад нез, сада сад хьваз кефина,
Чи беденар – биргендар хьиз демина,
Кьисмет хьайи пІузарривди аратун.
Сада сад нез, сада сад хьваз кефина,
Чаз чир хьанач вуч затІ я галатун.

VI

Хьфизва вун – кьизил Агьмед ич хьтин! –
Хьуьхьвел алаз пак чигедин гимишар.
Кьена зи дерт сурукъ²¹ чІаван мичІ хьтин.
Хьфизва вун – кьизил Агьмед ич хьтин! –
Хьана кьизмиш чха вегьей пич хьтин,
Япа акьаз Зуьгьре гьетрен алхишар...
Хьфизва вун – кьизил Агьмед ич хьтин! –
Хьуьхьвел алаз пак чигедин гимишар.

P.S.

Им хьана чи увертюра... Хьухь чІалахь!
Амма балет, я опера хьанач чахь.

1978,
Сочи

ЧІУЛАВ КИШМИШ

(Тамгас)

Чун чал бенд тир – дуьнья тахквас,
Москвани кваз ийиз тешвиш.
Туьнт пІагьар гуз лугьудай ваз:
«Африкадин Чіулав кишмиш».

Ингье садра... йифиз гатун
Чал ажайиб ифин хьана:
Зи кьужахда кьукІуьнна вун,
ЦІай галукьай цІивин хьана.

Гуя ттуна зун суьгьурда,
Заз сифте яз зи уьмуьрда
На кьалурна гьарашдин²² май.

Тимил хьанач ихьтин йифер,
Сад хьайи чи сирер – сивер,
Шад хьвер ийиз кьуд патаз пай.

Амма хьанач чун чаз кьисмет:
Хьана кьалум течир мирвет
Бед замандин кьанунрин кьай.

Фена йисар – залан, четин,
Хьанва зи рикІ халис цІивин.
Заз герек я анжах ви цІай.

Агь, гьинва вун?.. Ша, заз килиг!
Эцигна ви шикил вилик
За хьвазва кье кишмишдив чай.

1988

ФАИНА

(Мани)

Гьардахь вичин кьисмет ава, Фаина.
Гьардахь вичин девлет ава, Фаина.
Вун гьед я зи экуьнин,
Йикьан рагь я, йифен варз.
АлакьдайтІа, рикІини
Гудай вири дуьнья ваз.

Жуъш:

Фаина, зи Фаина
Зак руьгь кутаз вирина,
Гъи женнетдин нек гана ваз дидеди?!
Ви нур, абур,
Камал, жамал,
Хъайиди туш инсан лугъур бендедихъ.

Вун дагъларин азад руш я, Фаина.
Зи хиялрин Симург къуш я, Фаина.
На чирна заз жевгъерар
Чилеринни цаварин.
Пишкеш ийиз шекерар
Куътягъ тежер плагъарин.

Чи гъар са югъ гурлу дем я, Фаина.
Чи гъар са гаф виртни члем я, Фаина.
Атайтани Азраил –
Мусибатрин мусибат,
Ам цIвех жеда, квахъна къил,
Акуна чи муьгъуьббат.

27.10.1997

ВУН ДЕЛЬФИН ХЪИЗ

Вун дельфин хъиз къугъвазва зи къужахда,
Гуя ам ви ашкъидин генг багъзур²³ я.
Къуьд ятIани, гад ава зи ужагда:
Вун заз гъар са ви нямет гуз гъазур я.
Вун дельфин хъиз къугъвазва зи къужахда.

Вун тух жезвач – незва зун туьнт плагъарив.
Я зани ваз «бес я, бес я!» лугъузвач.
АцIанва кIвал ширин, къизгъин агъарив,
Легъездани абурун сес атIузвач.
Вун тух жезвач – незва зун туьнт плагъарив.

Ирид цава гъар са гъетрев рахана,
Чи къве жасад къве ялав хъиз сад хъана.
А дуьньяда кIарабрал чан хтана,
Абу Нувас²⁴ тежедай къван шад хъана,
Ирид цава гъар са гъетрев рахана.

Вун дельфин хьиз къугъвазва зи къужахда.
Агъ, бенд къве рикІ сад хьунухъ вуч гуърчег я!
Вун чарпайдал туна зун гьикІ къарагда?!
Халикъдизни им пара хуш керчек я.
Вун дельфин хьиз къугъвазва зи къужахда...

11.11.2016.

ЗА ГУДАЙ ДУЪНЬЯ

(Сарха)

Къахрагъайтлани сурарай Хафиз ²⁵ ,
Гуз жедач салам ракъиниз йифиз.
ЭхвичІ цаварай! Яхъ гьиле шараб!
Гьахъ зи къужахдиз! Хьухъ рикІин ифриз ²⁶ !

Гузвай Хафиза сунадиз къумрал
Пуд гуъзел шегьер тек са хал патал ²⁷ .
За гудай дуънья, авуртІа кабаб
На зи чан михъиз ви пІагъарин цІал.

05.07.2009

МУЪГЪУЪББАТДИН МЯДЕНАР

Заз кІандач, заз кІандач вун ахварай акуна.
Заз кІанда, заз кІанда даим вун зи къвалав хьун,
Вил алаз вилел зи,
РикІ алаз рикІел зи,
Женнетдин пак цІелхем гьатна гьар са пакуна,
Чун къведни ашкъидин са ялав хьун.

На гьална девранар Шалбуздагъдин рагара,
Артухриз баркаван лезги чилин хахавал.
Варз квахъай йифериз,
Вацра хьиз кинериз
Заз гузва на мерддиз ви няметар ахварай,
Ахварай къалуриз ви захавал.

Гьикъван вун килигда пІузар жакъваз яргъарай.
Ша, гьахъа къужахдиз, сад ая чи беденар.
ВиртІер хъваз теменрин,
Чижер хьиз чименрин
Лув гана уьткъемдиз уьмуърдин серт ягъварай,
Ачухин муъгъуъббатдин мяденар.

Чун къвезва тек садра и дуьньядиз, тават зи,
Муьгьуббат такур кас тахьурай чи накьвадал!
Физва вахт. Гьинва бахт?
Хьун патал чахь чи тахт
Герек я сир сад яз чаз авсият тавазин,
Къенин кар вегьин тийиз пакадал.

Заз кIандач, заз кIандач вун ахварай акуна.
Заз кIанда, заз кIанда даим вун зи къвалав хьун,
Вил алаз вилел зи,
РикI алаз рикIел зи,
Женнетдин пак цIелхем гьатна гьар са пакуна,
Чун къведни ашкъидин са ялав хьун.

02.06.2014.

ДАГЪДИН СА ХУЪРЕ

(Ярч галай хурама ²⁸)

Гъед хьиз йифиз цаварилай,
Атана вун къаварилай,
Асунна зун цIагъаривди,
Къазунна зун агъаривди
Лугъуз даим заз «чан ширин».

На гана чи адетриз къуьл,
Чиж тацукъай женнетдин гуьл,
Кутуна зи руьгъдик лувар,
Пишкешна заз ашкъид сувар,
Риваят хьиз лезги чилин.

На чирначир заз ви гьиссер,
Вун зал фадлай бенд яз кIевиз...
...Пака хьана гурлу мехъер,
Вун тухвана чамран кIвализ.

Вун тухвана – зун хьанва къах:
Им я гилан аямдин мах
Давам хьайи тек са йифиз.

10.08.2014

ЛЕЗГИ ШЕКЕР

(«Зулун гатфар» гъасимдай ²⁹)

На лугъузва ваз зун кІанда,
Пайгъамбар хъиз рикІивай.
Дад цІай твамир на зи ччанда,
Ийимир зун рекъивай.

Бенд хъанватІа вун зал эгер,
Таза мецел алаз мед,
Вун Айша хъухъ, лезги шекер,
Зунни жеда Мегъамед ³⁰.

Къилиз тефир кар ятІа им,
Са йиф це ви уьмуьрдин.
Йиф къвезвачтІа нагагъ къийим,
Са легъзе це суьгъуьрдин.

Къуй а легъзе дуьнмиш хъурай
Куьтягъ тежер темендиз,
Чун теменда батмиш хъурай,
Рагъ чкІана бедендиз!

Ви жегъилвал цавар кудаь,
Зи яшлувал камаллу
Сад хъанайтІа, чна гудай
Азраилдин къамал лув.

Гъелелиг вун алкІанва зал,
Мегъуьн тгарал тегъенг хъиз.
Мус аватда, атана звал,
Чун ашкъидин гъевенгдиз?

На лугъузва ваз зун кІанда
Пайгъамбар хъиз рикІивай.
Дад цІай твамир на зи ччанда,
Ийимир зун рекъивай.

Бенд хъанватІа вун зал эгер
Таза мецел алаз мед,
Вун Айша хъухъ, лезги шекер,
Зунни жеда Мегъамед.

16.06.1998

ВУН ВИЛИВ ХУЪЗ

Атанач вун – багъ я ичИ.
Вун вилив хуъз акъатна вил.
ТиртІа шегъер кІвал хъиз гъвечИ,
За ви хурув агуддай къил.

За ви хурув агуддай къил,
Ашкъидин цІай къуриз рикІиз...
Мадни гуърчег жезва заз Чил,
Килигиз вун къведай рекъиз.

АШКЪИДИН СЯТЕР

(Сонет)

Маса таспарра ³¹ аватІа сятер
Чна туькенрай къачузвай хътин?
Мумкин я тахъун... АватІа эгер,
Гъанани югъ-йиф хъунухъ я мумкин.

Белки гъанани бикейр гуьзел
Гуьруьшдиз къверла жезватІа эглеш?
...Атана зи яр – нагъв алаз вилел,
Зулун гарув гвай пеш хътин пелеш.

– Багъишламиша, акъвазна сят.
Ада заз дуьнья авуна къегъят.

– Дерт гумир жуваз. Руьгъсуз я металл,
Ашкъидин сятер тахъурай акъваз!
Вири Алемра бенд рикІер патал
За гузва ваз пІагъ Алемриз акваз.

10.02.2009

ЦІАЙ КВАЙ АСЛАН

(Сонет)

Шагъаривди къачуна зун,
Гъана ажеб ужагъдиз ви.
Шагъаривди чІугуна зун
Къизилгуьлдин къужахдиз ви.

Шагь дамаррик кутуна цай,
Туна зи чан тавуна на.
Рехи къабан хьтин закай
Цай квай аслан авуна на.

Низ к'ан жеда гила хьфиз
Вични йифиз яргъал рекъиз,
Эгер тушт'а ахмакъ къудух.

Садна чанар – садна сазар
Хъвазва за ви вирт'ед п'узар,
Анжах чидач жедат'а тух.

21.11.2003

ГАГЪ ЗУН, ГАГЪ ВУН

(Ярж³² галай октава)

Гагъ зун винел, гагъ вун винел,
Шуз п'узарлай алат тийиз.
Чун ашкъидин гурлу гьуьлел
Турфандив гва галат тийиз.
Хквезмач са гафни мецел,
Рик' ялаврой акъат тийиз.
Къачузвайла чанди лезет,
Квез я дуьнья, квез я женнет,
На це, Аллагъ, чаз ви нуьсрет!

1998

НАКЪАН ШАГЪАР

Заз тикрармир накъан гафар,
Ваз дуьньяяр гайит'ани.
Заз тикрара накъан п'агъар,
Зун кана кунч хъайит'ани.

Чев чпел бенд рик'ер сад хьун,
Къизмиш хъана, ц'раз яд хьун.
Куьтягъ тежер ашкъид гад хьун,
Сиве анжах п'агъар дад хьун, –

Жеч идалай гуьзел къисмет,
Жеч идалай эфзел девлет,
Жеч идалай масан нямет,
Жеч идалай маса женнет...

Агъ, тикрармир накъан гафар,
Пагъ, тикрара накъан пагъар!

14.11.1998

ГЪАМИША

Лугъумир

Гъамиша ваз зи ван жеда.
Гъамиша ваз зун кІан жеда.
Гъамиша вун зи чан жеда.
Лугъумир, яр, лугъумир, лугъумир!

Чун уьмуьрдин гъуьлел ала
Гимида хъиз лепе акъаз.
Гагъ-гагъ турфан кылел алаз
Чир хъжезвач гъатта чун чаз.

Лугъумир

Гъамиша ваз зи ван жеда,
Гъамиша ваз зун кІан жеда,
Гъамиша вун зи ччан жеда,
Лугъумир, яр, лугъумир, лугъумир!

Къачу лезет легъзейрикай
Чаз вахтун пишкешнавай,
Кутаз рикІин дегънейрик цІай
Техжервал кас пелеш хъанвай.

Лугъумир

Гъамиша ваз зи ван жеда,
Гъамиша ваз зун кІан жеда,
Гъамиша вун зи ччан жеда,
Лугъумир, яр, лугъумир, лугъумир!

Чаз къакъатун тахъуй къисмет
Яргъи жервал ашкъидин рехъ.
Аллагъдини гуда нуьсрет
Акваз зи пагъ алай ви хъвехъ.

Лугьумир

Гъамиша ваз зи ван жада,
Гъамиша ваз зун кІан жада,
Гъамиша вун зи ччан жада,
Лугьумир, яр, лугьумир, лугьумир!

ГЪЕТЕР КСУДАЧ

(Буриме)

Гъетер ксудач йифериз буъркъуь,
Гъетер ксуда атай чІавуз рагъ –
Ирид цаварин гуъркемлу чирагъ,
Ийиз дуьньядин гъар са пІипІ экуь.

Зи яр ксудач йифериз буъркъуь,
Зи яр ксуда атай чІавуз рагъ,
Хъваз теменрин яж ³³, кьве вил яз чирагъ,
АцІурна зи рикІ умудрив экуь...

06.03.2003

РАШМАДА

(Сонет)

Булахдин патав таза цуькверал,
Рашмадал ³⁴ ччан гъиз, элкъвезва чІижер.
Бул жадаивал вирт багъри рекъера
Яж кІватІиз гара гъатнавай бижер.

Цуькведа авай къацу векъерал
Агуднай чна ялавлу рикІер.
Ашкъидин яж хъваз, нур къваз вилерай
Чакайни хъанвай гатфарин чІижер.

Бирдан авуна на амалдар чІиш:
– Гъа са чІиж физва агъзур цуькведал,
Гъа са цуькведал къвезва агъзур чІиж.
Яраб абуруз гъайра ³⁵ чидач жал?!

Акатна чак хъвер – ахгатна рикІер,
АлкІана, чун хъиз, цуькверал чІижер.

1998

ГАДАРАЙ ШАЛ

Хъфена вун, гадарна шал кьилелай,
За ваз гайи пекдин нямет Ирандин.
ГьикI кIватI хьийин за ви накъвар чилелай?
Къурбанд хъана чун фитнескар иландин.

Хъфена вун, дуьнья кьеб хьиз къарсурна,
Гуя вав гва залзаладин жилавар.
Агъ, ви нефес... Къияматдин ц\ай къуриз,
Зун патал ам гъамиша тир гилавар.

Хъфена вун, зи рикIин хам алажна,
Вуч фад на ви кенефдин кьил квадарна?!
Сифте на зун ирид цавуз хкажна,
Гила на зун ирид чилик гадарна.

Гадарна зун, кIвачерик квай и шал хьиз...
Зун алама шанкIал хъанвай чакъал хьиз.

ГЪАСРЕТДИН ХИРЕРИН МЕЛГЪЕМ

Герек туш, герек туш гафар
Беденар сад хъайи чIавуз.
Жагъайла мидаим гатфар,
Лув гана ашкъидин цавуз.
Къе чиди, чиди я и дем –
Гъасретдин хирерин мелгъем.

Жуьш:

Къачу кван бокал,
Зи бахт, зи гъакал,
ЦIай хъана, къуьл ая захъ галаз вуна,
Май хъана, лубл ая, рикI рикIе ттуна!

Къуй гурай пIузарри пIагъар
Чин тийиз вуч ятIа мажал,
Галукъна шадвилин агъар,
ЦIвехдайвал чилерлай Ажал.
Къе чиди, чиди я и дем –
Гъасретдин хирерин мелгъем.

Себеб яз фитнесни гъибет,
Чал къванай зегьерлу хъелер.

Гъурса тир чахъ хъайи девлет
КІвах ийиз вилериз къелер.
Къе чиди, чиди я и дем –
Гъасретдин хирерин мелгъем.

БАХТЛУ ЮГЪ

(Вахил)

Къе зун бахтлу я – нур хъваз ви чинай!
Къе за ви рикІ куьхкІуьрна,
Цийи багъ туна,
Нафт хцана, ахцІурна,
Шуьше михъай лампа хъиз.

23.04.2009

НАЗ ГУМИР, ЯР

Наз гумир, яр, гудайла ваз теменар:
Ви кифериз, ви пІузарриз, хурариз...
Куьз я наз гун, сад хъайила беденар,
Темен мих туш, я вун тай туш кІурариз.

1964

КЪЕЦИХЪ КЪВАЗВА ЖИВ...

Къецихъ къвазва жив – вун зи къужахда.
Гару гузва къив – вун зи къужахда.
РикІе амач кив – вун зи къужахда.
Сивел ала сив – вун зи къужахда.

Къецихъ къвазва жив – вун зи къужахда.
Къецихъ къвазва жив – рагъ ви ужагъда.
Къецихъ къвазва жив – чун къвед къаймахда.
Къецихъ къвазва жив – чна кІвалахда...

Чна кІвалахда дигай ужагъда,
На зи къужахда, за ви къужахда,
Шузаррал къугъваз ялавлу пІагъар,
Гъавада цІраз сафалу агъар...

Къецихъ къвазва жив – зун ви ужагда.
Къецихъ къвазва жив – вун зи къужахда.

23.11.2005

ВАРЗНИ ЗИ ЯР

(Ноктюри-триптих)

«АцІай варз хъиз гуьзел я гъамила³⁶
дишегъли»

А. Алем. «Царанар»

I

Агъ, цІийи вацран юкъ хъана какур,
Артух хъана нур.
Паркунин къужахда
Сиренрин ужагда
Чи пІагъарин цІун цІелхемар акур.

II

Килиг, яр, килиг вун ацІай вацраз –
Цавун дамах-наз!
Гуда гъа, гайила:
Варзни я гъамила
Ухшар хъанва куьн къведни сад садаз.

III

Къе зун паркуна къекъезва ялгъуз,
Амма хъуьрез пІуз:
Ахквазмач варз-жамал.
Зи яр хъиз, фенва жал
Гъамни роддомдиз, алхишиз цавуз.

31.08.2010

¹ Амазунар – амазонкаяр.

² Сире – парта.

³ Шукуфа – рушан тІвар; фарс чІалал – ахъа тахъанвай цуьк.

⁴ Флора – дишегълидин тІвар; гъа са вахтунда дегъ Римдин хиясамда (мифологияда)
цуькверин гъуц.

⁵ По – Италиядин еке вацІ.

⁶ Амур – муьгъуьббатдин гъуц.

⁷ Цезарь – дегъ замандин Римдин императордин тухтаж (титул).

⁸ Хевреш – виликамаз тайинарнавай гуьруьш (свидание)

⁹ **Лорелея** – немсерин халкъдин риваятрик квай гуъзел.

¹⁰ **Горгона** – грекрин хиясамда (мифологияда) вичик вагъши гъайвандин япар квай, сарар кӀирер хъиз экъисай, кылин чӀарарин чкадал гъулягъар алай, лувар квай нажбар (*чудовище*) дишегъли. Адан вил алукай инсан гъасятда къванциз дуьнмиш жедай.

¹¹ **Аттила** – гуннрин регъбер (434-453). Рейн вацӀалай Чулав гъуьлуьн кърехрив агакъдалди яшаммиш жезвай вагъши тайифаяр сад авур кас.

¹² **Лютер** – Мартин Лютер (1483-1546), хашпарайрин ругъани.

¹³ **Атар** – лезгийрин хиясамда (*мифологияда*) ракънинин гъуц.

¹⁴ **Шайнах** – уьмуьрдин гъалар хъсан жедайвилехъ инанмиш кас (*оптимист*)

¹⁵ **Блюз** – негрыйрин гъамлу мани; джаздин музыкадин ва яваш фокстротдин са жуьре.

¹⁶ **Масхара** – кьезил кьемеда (*фарс*).

¹⁷ **Тюрако** – Рагъ акӀидай патан Африкада авай къуш. Ам чи лифрез ухшар я. Амма адахъ гзаф жуьреба-жуьре рангарин гуьрчег цӀакулар ава: къацу, вили, хъипи, яру... Анжах тюракодик аламатдин са хесет ква: марфадик какатайла, адан рангар гъасятда алахьда, гуя ам беъгемсуздаказ куьлдай ягъай аюх я. Гъавилия кьурагъ ва чӀимел чӀавуз тюракодин «либасар» сад хътинбур жедач.

¹⁸ **Увертюра** – опера, балет башламишдалди сифте кыляй ядай музыкадин макъам.

¹⁹ **Айдибар** – дидени буба (*родители*). Айдиб – родитель.

²⁰ **Мавсар** – посол.

²¹ **Орби** – лекъ. Гуржи чӀалал лекърез гъакӀни арциви лугъуда.

²² **Сурукъ** – рагъ, варз къун (*затмение*).

²³ **Гъараш** – къизмиш гъевес (*страсть, половое влечение*).

²⁴ **Багъзур** – океан.

²⁵ **Абу Нувас** – 8 ва 9-асирра яшаммиш хъайи арабрин машгъур шаир. Муьгъуьббатдикай, итимдинни дишегълидин рафтарвиликай лап ачухдиз кхъизва лугъуз, адан кыилел гзаф къазар атана.

²⁶ **Хафиз** (1325-1390) – дуьньядиз машгъур Ирандин чӀехи шаир-лирик.

²⁷ **Ифриз** (*Эфриз, Афруз*) – дишегълидин тӀвар; араб ва перс чӀаларал ишигълу ийизвайди, ашкъи кутазвайди.

Хафиза вичин са гъезелда къумрал туьркви сунадин хъуьхъвел алай халунихъ Бухара, Самарканд шегъерар ва алава яз Багъдатдин девлетарни гуз гъазур я лагъана кхъена.

²⁸ **Хурама** – 14 цӀарцӀин шиир (*ААББС ММККС РДРД*). Эхиримжи 3 цӀар ярч (*кода*) я.

²⁹ **Гъасим** – шииррихъ гъардахъ кылдин мана-метлеб аватӀани, сад садан гуьгъуьнал эцигайла, абуру сагъ-битав художественный эсер, мадни керчекдиз лагъайтӀа, къетген цикл ва я поэма арадиз гъизва.

³⁰ **Мегъамед Пайгъамбардиз** гзаф папар хъана, амма Айша адаз виридалайни гзаф кӀандай. Гъейран жедай хътин гуьрчегвал авай Айша некаягъ авурла, адан анжах ирид йис тир. Къве йисалай мехъер хъана.

³¹ **Гаспар** – галактика.

³² **Ярж** – сонетда, триолетда ва маса шиирра тайин хъанвай къадардилаь алава 1-3 цӀар (*кода*).

³³ **Яж** – цуькверин шире (*нектар*).

³⁴ **Рашма** – тамун юкъва векъ авай ачух майдан (*полян*).

³⁵ **Гъайра** – ревность.

³⁶ **Гъамила** – кӀвачел залан дишегъли.

Тъжим Къурбанан 80 йис

ЯРУ ЯРАГЪ

(Романдай чукIар)

САД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Карвандин рехъ

3.

Мегъамед аял чIавалай бубадихъ, микънатIис хъиз, галкIанвай. Адаз гъамиша вичин патав «Исмиба», «Исмаба» хъана кIанзава; гила, жуз кIелиз чир хъанвай, сас акъатнавай гада хъайила, вич «Исмибадин» сухта яз, лап арха-барха яз, гъисабзава.

– Ингъе зун, – кIвалай къакъан буйдин, лацу якIарин, чIулав спелар ва къелечI чуру квай жегъил итим экъечIна. Исмаила живеди къунвай хуьре, мулкара вил къекъуьрна, манидин бейт хъиз, мурмурна: – Карвандин рехъ – бубайрин рехъ, вун живедик ахварава...

– Зи ба-а! – гъарайна Мегъамеда.

Исмаила, хзандихъ элкъвена, вилера хуш нулар аваз тамашна, лагъана:

– Пакаман хийирар! – папани хци адан салам къуна. – Сенфиз къалин жив къвана, къе чи мескен гъикъван иер хъанва?!

– Гзаф иер хъанва, – тестикъарна папа.

Малла Исмаил мад куьлерал хкаж хъана, мад къуд патаз килигна, ихътин фикирдал атана:

– Валлагъ, чи вилаят, чатук къеле гайи цурун зурба тІас хъиз, ава.
– Чнани гъакІ лугъузва, – тестикъарна папа.
Мегъамед гагъ бубадин, гагъ дидедин сивиз килигзава.
– Пакаман яралай куъне, дидедини балади, вуч сирлу суьгъбетарзава? – сивик хъвер кваз жузуна, Исмаил хзандиз мукъуфдивди килигна. – Зазни лагъ ман.
Кайваниди суьгъбетна:
– Я кас, са сирлу суьгъетни авач, ви чІехи хва азадвиликай, ханарикай раханай. Ада лугъузва, бес Къукъуди, демекдай экъечІна, вич азад авуна, ам уьзден я, верчер зинданда ама. За лагъана: абур гила за азад хъийида, – жува гурадин килел алай рак хкажна, гурарай кІаник эвичІна, верчер азад авуна: абур демекдай акъудна.
– Азадвал хъсан гаф, хъсан к ар я, бала, – лагъана, Исмаила хцин килелай кап алтадна. – Яц хкатдай жунгав я, – папаз вил акъална.
– Зун шад я, – паб рази хъана.
– Де, цурай зи алерар акъуд ман! – тІалабна гадади. – Заз авахъиз кІанзава.
– Тади къачумир, я бала. Инсанар къарагърай, абур куъчейриз экъечІрай, рехъ-хвал кутурай, – дидеди гада секинарзава. – ТахъайтІа, вун, живера атаб-татаб хъана, алукуьда, амукъда
– Зун алукуьдач... Зи дустар, Уьсейдерни Къиблет, шаз хъиз, залай фад куъчейриз экъечІда гъа! – гададик квай жягът яваш жезвач.
– Я бала, види вуч къал я? Ви дустари гъеле ирид ахварарзама, секин хъухъ. Абур, Къиличан Уьсейдерни Эгъмедан Къиблет, заз чизвайбур я, – бубадин ван галукъайла, хва секин хъана.
– Абур ксанматІа, зун кІегъебар къугъваз куъчедал фида, – гададин чин чІур хъана.
– Вири ксанмайди, вун нихъ галаз къугъвада? Къуд пад жив я, – мад бубади вичин наразивал къалурна.
– ЯтІа зун Бункъ бубадин патав фида, – Мегъамеда гъамиша кимел жедай, аялрин дуст къужадин тІвар къуна.
– Я бала, Бункъ буба къарагърай, кимел атурай...
Мегъамед хияллу хъана: адан мурад – мягъледин гадайрин арада сад лагъай чка къун – килиз акъатзавачир.
– Чна балкІан динжарна кІанзава, ахпа къаварилай живер вегъена кІанзава, – лагъана Мисая айвандин кІаникай, адан эхиримжи гафар гъуьлуьз талукъ тир.
– Куьрен динжарун, къавар вегъин – зи хиве! – малумарна Исмаила.
– Зи хци дуьз лугъузва: къукъуяр гъамиша азад къушар-уьзденар я, – адан вилерикай кард къуьнел алай бег карагна, – лежберарни чубанар – гъамиша... – азадвилиз акси гафунихъ къекъвена, амма...
Буба кІеве гъатнавайди къатІана, Мегъамедан мефтІедин дамарар юзана, вилера цІелхемар куькІвена... Са герендилай ада шаддаказ гъарайна:
– Къазад!
– Къазад?! Ам... авай гаф туш, – са легъезда хияллу хъана, «къаза» гаф рикІел хтана, бубади разивал гана: – Ахътин гаф авачтІа, чан хва, гила жеда... Аферин, бала, вуна «къаза» гафуникай цІийи гаф туькІуьрна: «къазад». Абур, азадни къазад, югъни йиф хъиз, сад-садахъ галаз ажеб къазвай, анжах акси гафар я. Ви къатІунар сагърай, чан хва! Вакай аяндар жеда, – Малла Исмаилаз шад хъана. – Гила за ви гаф ишлемишда.

Мегъамедак бубадин тарифди лувар кутуна, ада явашдаказ, вилера амалдар хъвер аваз, дамахдивди лагъана:

– Зал алайди Мегъамед пайгъамбардин тIвар я гъа, ба!

– Я, я! – Исмаила гъасятда, Аллагъдиз ва адан пайгъамбардиз ийизвай еке гъурмет яз, салават гъана: адет хъанвай араб гафар тикрарна. – Аферин, хва, мадни аферин! – Исмаила рикIяй хцин къатIунрал, амалрал дамахзава, хиялдай лугъузва: «Я Аллагъ, зи бала вили ягъ тавурай!»

Секин, гъеле ксанмай тIебиатдик са гъвечIи гъерекатар акатзавай... Цавунни гъулуьн арада авай гъуьмер къери хъана, абурукай хъуьрезвай ракъинин къизил-гимидин нурад хкатна: яру-цIару ишигъар акъуна, са легъезда хуьр, яру къупдикай хкудай лацу сун гъаларин чIунар хъиз, хважамжамдиз элкъвена.

– Я ба! Чи хуьр яру хъана-е! – гъарайна гадади.

– Хуьр яру хъана?! – хцин къатIунар хуш хъана, Исмаила разивилелди тестикъарна: – Эхъ, бала, рагъ акъурла, чи Ярагъ яру хъана... Ваз, хва, маншаллагъ! Аллагъдиз кIанивал хъуй!

– Я-ру Я-рагъ! – гъарайна, Мегъамеда алай чкадал хкадарна.

– Белки, сифте гъуьлуькай хкатзавай рагъ акъуна, вун хътин са балади «Я, Рагъ!» гъарайна, адан ван къунши хуьрерив агакъна, чи хуьруьн тIвар «Ярагъ» хъанатIа?! – тестикъарзавай хъиз, хабар къуна бубади.

Мегъамеда къуьнер чуькъвена.

– Анжах... Анжах, бала, ярувал ивидихъ галаз ваъ, ислягъвилехъ галаз алакълуди хъуй ман, я Аллагъ, – цавуз килигна, къве гъил хкажна, араб чIалал дуъа кIелна, алава хъувуна: – Аллагъ чIехи я. Вири гъадан гъиле ава. Чун Аллагъдин лукIар я. Адан рикIиз регъим ягърай... Амин!

ЛукIар?! ЛукIар вучиз? Заз лукI жез кIандач! – Мегъамедан гъвечIи рикIе «лукI» гаф, цIун цIукI хъиз, хци жида хъиз, акъуна. Вичин кефи чIур хъайиди къалур тавуна, ада бубадихъ галаз дуьадин гафар тикрарна, бицIи капар чинай чIугуна, хуьруьхъ элкъвена, салам гудай къайда, рикIе Уьсейдерни Къиблет аваз, къуншийриз ван къведайвал гъарайна:

– Яру-у Яра-а-гъ!

4.

Вини Ярагъ юкъван къадардин, я гъвечIи, я чIехи тушир, са вишни яхцIурни цIуд кIвал авай хътин, бине мягкем, къадим тарих авай, баркаван хуьр я. Ам Куьредин юкъвал, Самур ва Гуьлгер дереяр чара ийизвай гуьзел тепедал, тамаринни багъларин, саларинни булахран къужахда, экIя хъанва. Хуьр зурба хъарху тарарик чуьнуьх хъанвай Берек, Билбил, Гъезер, Магъмут, Хаки, Целегуьн ва Агъа Ярагъ гъвечIи хуьрери, арада пуд-къуд-вад верс мензил аваз, элкъурна къунва. Абур дегъ заманрилай инихъ са мягкема, са хзан, Вини Ярагъни абурун меркез я.

ЧIулав накъвадин девлетлу чилер галай Ярагъриз къунши тайифайри: агъулри, михетIри, табасаранри, яхулри «фу авай хуьр» лугъузва. Абур гъар йисуз иниз, на лугъуди, инивай вирт гуьцIнава, чпин балкIанар, ламарни гваз, гатун ва зулун кIвалахариз къвезва, магъсулар, ер-емиш гваз хъфизва.

Къве стха хуьр, Вини Ярагъ ва Агъа Ярагъ, Синен гъаркъуь гирведедал мус арадал атанатIа, садазни чизвач, анжах абур бинедай са хуьр хъайиди, гилани абурун арада мирес-варисвилдин алакъяар амайди къуншийризни малум я. Куьревийри Вини Ярагъриз куьрелди Ярагъ лугъузва, ихътин

тІварцІел иесиярни рази я; бязибуруз Агъа Ярахъ аватІани чизвач, и кардикай агъаярагъвийриз са къайгъуни авач.

Вини хуъре жуъмя мискІин, къулла, мектеб, базар, карвансара, хуърекхана, дерлекхана, демирчидин, къелечидин ва заргардин чатар, гъалар къадай куъп, литер ийидай ва гамар храдай карханаяр, яракълу нуъкерар алай хандин сарай ава.

Ярагъвиар, кІерецдин хвехверикайни тутарин метикай ийизвай натІуфайрал рикІ алайбур, викІегъ, жумарт, хци, туънт къилихрин инсанар я. Ярагъдал чилерин, маларин, кицІерин, гъатта верчерин патахъай къалмакъал хъун, лашаралди, къуъквералди, гапурралди кукІун, сада-садал херкІацІ авун, гъатта итимар киникъни жезвай крар я. Лазим хъайила, абур, сад хъана, ягъийриз акси женгинизни къарагъзава ва гъалиб жезва. Ярагъвидихъ галаз юкъварар къаз майдандал экъечІдай итимар тек-туък жеда, къулухъ чІугвазвайбуру ажузвилини сеbeb яз са жумла тикрарда; «Яда, ам ярагъви я!»

Хуъре гъар садахъ са къилихни ава, гъар садал са лакІабни ала: Бункъ, Ванхъара, Хъваш, ТІветІ... Бязи лакІабрай абурун иесийрин къилел атай мусибатдин дуъшуъшарни аквазва: «Яб атІай бубадин рухвайриз» куърелди «ЯбатІайбур», «Мам атІай дидедин рухвайриз» – «МаматІайбур» лугъузва. Ихътин лакІабар несилрилай несилрални къевезва. Садни я тажубни жезвач, я садни вичелай кутуг тавур лакІаб алудиз алахъни ийизвач. Анжах са дуъшуъшдилай гъейри: са сеферда «Лам» лакІаб алай ярагъвиди хуъруън итимар кІватІна, абуруз суфра ахъайна, тІуън-хъун гана, вичелай рикІиз къайи лакІаб алудун тІалабна; итимрини меслятна, иесидиз «ШукІва» лакІаб гана; са йисалай адакай мад «Лам» хъхъана. Мад суфра ахъаюн герек хъана...

Малла Исмаилан хзан руфун тух яз, тан цІийи яз, мублагъдаказ яшамиш жезва: абурун са шумуд бубаяр, Нуъзуъралай эгечІна, хуъруън фекъияр я, гъавиляй абурун тухумдин тІварни «Фекъияр» хъанва. Хуъруънвийри мискІиндиз гузвай садакъаяр: закат, фитІре ва маса багъишар фекъийрин кІвале амукъзава: Малла Исмаилан хзандихъ, бубайрилай атанвай ирс яз, магъсул цадай никІер, бегъер гудай багълар, рук, хипер, малар, балкІан, чпин тІвар алай «Фекъийрин булах», «Фекъийрин рехъ», гъатта «Фекъийрин сурарни» ава.

Исмаилан рикІ алай мисалар фекъийрин тарифарзавайбур я, ада вичин вязера тикрарзава:

Абуруз калани еке ник, векъ ядай чка ва багъ ава. Аниз Исмаил гъар йисуз аяларни галаз майишатдин кІвалахариз физва. Ам кІвалел лежбер къуниз акси я, жуъреба-жуъре куъмекар къуншийри гъуърметдай гузвай. Чилер лежберрив кирида вугузва: бегъердин са пай иесидиз, муъкуъ пай лежбердиз жезва.

Малла Исмаилан бубаяр, мяргъаметлу ва жумарт инсанар яз, хуъре, мягъкемада машгъур я. И кардал Исмаила дамахзава, балайриз суъгъбетарзава ва вични бубайрин рехъ давамариз алахъзава.

Мегъамедан юлдашар къуншийрин гадаяр: Уъсейдер ва Къиблет, я. Абурун рикІ алай насигъатчи СартІан буба (вирида адаз Бункъ буба лугъуда) я.

Малла Исмаилаз чизва: хуъре гъар магъледиз са фекъи ава, абур халкъдиз такІан я, вучиз лагъайтІа абуру чпин нефсер къадарсуз ахъайзава; гъавиляй абуруз акси мисаларни, къисаярни арадал атанва.

Малла Исмаилаз такІан мисалрикай сад ихъгинди я: Фекъиди пакамахъ

папавай, хуьре кьейиди аватIа хабар кьада, зуьрнечиди – мехьер аватIа. «Чун, фекьияр, инсанриз негь хьанва, – фикирзава ада.– Зи бубаярни ахьтинбур тушир, зунни туш, я жени ийидач. За жуван балайризни гьахьтин веси тада».

5.

Малла Исмаил гатфарин серин юкьуз вичин аяларни галаз кавал экIянавай чарпайдал ацукьнава. Абур ачух айвандилаи вилик квай магьледин кIвалериз, куьчейрай физвай инсанриз, яргъай аквазвай Гъуцарсувуз, гирведай винелди фенвай Карвандин рекъиз килигзава... Аквазвай тIебиатдин шикилрикай суьгьбетарзава... Аялри куьчейра кьекъвезвай яхун кицIерал, тифричь кацерал, кIуфар чиле авай верчерал хьуьруьнарзава...

Аялри машгьулат патал кIерецар хазва, лацу хвехвер хьран фахь галаз незва, сад-кьве кIус тум кIанчIал кьунвай кацизни теклифзава.

– Неъ, неъ, РагьватI, – лугъузва Мегьамеда. – Незвач, тух я жеди. Идазни як кIанзава. Ви як агъа цура ава, квахь, фена, са чичанбег яхь жуваз.

ЭрчIи патахь галай кьуншидин кIвалаяй герен-герен гум-гумрин ванер акъатзава. Аялар, айвандин чахчахдилаи, кьилер куьрсна, ванер кьвезвай патахь килигзава.

– Ибур вуч ванер я? – япар хкисна, хабар кьазва Мегьамеда.

– Чи кьуншидин папа гам хразва ман, – лугъузва бубади.

– Бес чи дидеди гам храдач хьи, ба?

«Гила за идаз гьихьтин жаваб гун? – Исмаил хияллу хьана. – Чи дидедиз мажал авач, лугьудани? Чаз инсанри гьазур гамар багъишзава, лугьудани? Вуч лугьун?»

– КIвалин кIвалахарни авуна, куь диде гамар храз агакьзавач, – Исмаил аялрин вилериз дикъетдивди килигна.

– Ба, кьаличаяр иербур жеда, – Мегьамедан вилери цIарцIар гана, – чи тавдин кIвале авай хьтинбур... Зи деди гьахьтинбур хурурай ман...

– Дидедиз мажал авач.

– Вучиз?

– Чи хзан чIехи я, мугьманар жезва...

– Мугьманрин кьадарни авач, – гадади дидедин гафар тикрарна.

– Я хва, мугьманар кIвалин абур я. Мугьманар галачир кIвал – яд атIанвай регъв я. Ахпа... Дидеди квез акьванрал бегълеяр, гуьлуьтар хразва. Килиг, ви вахан кIвачерал алай рангунин гуьлуьтар, – бубади рушаз тIуб туькIуьрна, – дидеди хранвайбур я... Абурни иербур я.

– Лап иербур я, – Мегьамед рази хьана.

Кьуншидин кIвалаяй багъдикай, билгендикай лугъузвай манийрин ван акъатна:

Къацу багъдиз яд гузва за,

Цуьквер юкьвай цIар авуна.

Къе ви суьрет хразва за,

Гамун юкьва тIвар авуна...

Манидин гьавурда акьуначтIани, аялри Мегьамедан меслятдалди «кIвал» гафунихь галаз кьадай са шумуд гаф жагъурна: вал, сал, тIвал, цIал, чIал... Чпиз икьван гафар чир хьунал абуру шад хьуьруьнарна.

Чапла патахь галай кьуншидин кIвалаяйни герен-герен дум-думрин ванер акъатзава: анани гам хразва. Анай пашман сесиналди чIугваз-чIугваз лугъузвай манидин ван акъатна:

ИкI недай фу зегримар хьуй,
 Я бахтавар Ярагъ дугун.
 Кесибвилиз алпанд цIай къуй,
 Даим бушдиз ава руфун...
 И манидин гъавурда вири акъуна, анжах гъар сад вичин бейнидиз килигна.
 Абдугъанидин гъил руфунал фена, ада гъарайна:
 – Ба, зи руфун ацIанва!
 Маймунат стхадин гафунал, кIиркIир ацалтна, хьуьрена, ахпа ада хиве
 къуна:
 – Заз гишин хъанва, ба.
 – Алад, бала, жуваз суфрадикай са кап фу къачу, – лагъана бубади.
 – Заз нисини кIанда.
 – Курунай нисидин кIус жувани къачу
 – МатI, вуна зазни са кап фу гъваш! – гъарайна Абдулгъаниди.
 Анжах Мегъамедан кефияр чIур хъана, ада къуншидин кIвализ гъил
 туькIуьрна, жузуна:
 – Ба, чи хуьре гишинбурни авани?!
 – Эхъ, чан хва, чи хуьре гишинбурни ава, – хиве къуна Исмаила.
 – Вучиз?! – Мегъамедан суалдик хъел квай.
 Исмаил къудгун хъана: аялдин суал, адан вилера, чина авай хъел адан
 яшарив къадайбур тушир. «Гила за идаз вуч жаваб гун?! За гудай жавабдин
 гъавурда ам акъадани?»
 – Я чан хва, чи хуьр чIехи чка я, ина гзаф инсанар яшамиш жезва, ина
 тух ва гишин инсанар хъун ва я тахъун, суфрадик фу квайбур ва квачирбур
 хъун – алапат туш, адетдин кар я. Вун тажуб жемир... Вун гъеле аял я, чIехи
 хъайила, гъавурда акъада, тади къачумир.
 Аялар секин хъана: гишинбурукайни тухбурукай фикиррик ква.
 – Я ба! – гададин сесиник наразивал квай. – Хуьре тухбур, гишинбур хъун
 адет я?! А гишинбуруз чна фу гун ман, – тIалабна.
 – Адет туш, гъакI жезва: чи хуьре кIвалахдайбурни ава, темпеларн ава.
 КIвалахдайбурун кIвале фу ава, темпелар гишила къаткизва. Чайни вири
 темпелриз фу гуз, гишинбурун руфунвр ацIуриз акъакъдач эхир.
 – Я-а-а! Гишила тахвар къведани?! – Мегъамедан вилер гъяркъуь хъана. –
 Гишинбуруз куьмек гана кIанда, ба.
 Бубади мад чIуькъни авунач, анжах фикирна: «ЧIехи хъайила, ам гъавурда
 акъада...»
 ЭрчIи патахъай мад манидин ван акъатна.
 – Яб це, чан балаяр, – лагъана Исмаила. – Куь бурбурар акъвазара,
 манириз яб це!
 Вири кис хъана.
 Дишегълийри жуьшдалди лугъузва:
 Чи гамунихъ рушар гала,
 Рушар гала лифер хътин.
 Булахрал сад элкъвезава,
 Свас кIанзавай Седер хътин...
 – И мани чи нехирбан Седер халудикай я! – гъарайна аялри: абуруз чпин
 малар хуьзвай, кIвализ къведай-хъфидай жегъил итим хъсан чида, адаз
 мехъериз кIанзавайди, амма свас жагъин тийиз акъвазнвайди малум я.
 «Мани гъикъван гуьзел эсер я?! – фикирна Исмаила. – Ада зи балайриз

лап тЕам гузва.Манидихъ суьгъурдин къуват ава: адан ван галукъайла, азарлуди сагъ хъижеда, рекъизвайдал чан хкведа».

– Им чаз герек мани туш, – лагъана Мегъамеда.

– Дуъз, и мани квез чир хъун гъеле фад я, – буба хияллу хъана.

Аялри чпин суьгъбетар давамарзава.

Исмаилаз свас жагъин тийизвай кесиб Седеран язух къвезва, ада фикирна: «Седераз куьмекна кIанда... И гамунихъ галай хунуприкай сад гъадаз гуз тада».

...Исмаилаз аквазва: чIехи хчин рикI чIехибурун месэлайрал, манийрал, къуьлерал ала: ада кесибрин язух чIугвазва, бубадив чуьнгуьр ягъиз тазва, чуьнгуьр вичини гъитле къазва, кимин къванцел устаддаказ вак-вак къугъвада, сухтайривай сетIренжар къугъваз чирнава.

И мукъвара ада хзанар вичин ажайиб фикирдавди мад тажубарнай:

– Заз чи мижевирдин гъарайдилай пакамахъ къавалри мехъерзавай кIвалин къавал ядай «Экуьн ярар» макъам кIанда, – лагъанай.

– Астафирудллагъ, – лагъана бубади.

– Вучиз, чан хва? – жузуна дидеди.

– Мижевир халудин ван захти я, зуьрнейрин ван, чи «Фекъийрин булахдин» ван хъиз, ширин я ман.

Хзандик хъуьруьн акатна.

– Зуьрне-далдамдин ван чазни ширин я, – лагъана бубади. – Ша, чна буьдугъур амалар тийин. Вири булахар гъакI я, пис булахар авай туш.

– Бес къавалри чи къавал «Экуьн ярар» мус яда? – рикIе са хъсан-пис ниятни авачиз, жузунун хъана Мегъамедавай.

Дидени буба хъуьрена, гада, вични гъалатIдин гъавурда акъурди хъиз, чиниз яр акъатна, са патахъ элкъвена.

– Ваз мехъердай вахт хъайила, – суалдиз кутугай жаваб гана Исмаила.

– Бубади Мегъамедаз мехъерзава! – гъарайна Абдулгъаниди.

– Гъура! – Маймунат, гъилер цавуз хкажна, къуьлзавайди хъиз, кIвалин юкъвал алчуд хъана.

– Чи хциз къе-пака мехъерардай вахт жеда, – лагъана Мисея. – Ахпа... Мехъерар авун четин туш, кутугай свас жагъайтIа.

– Гада чIехи хъуй, свас жагъида, – буба инанмиш я.– Килиг, паб! Аялар авай кIвал – далдам алачир мехъер я, – сад-садак какахъна, къуьлерзавай шарагар къалурна. – Абуру чIехи стхадиз мехъерна куьтягънава.

– Эхъ, тим, – вилера хъвер аваз тестикъарна кайваниди, – гъакI я, Сагъ-саламат хъуй, азар-бизар галукъ тавурай, амай вири кIвалахар туькIуьда. Бахтлу хъуй чеб, я Аллагъ!

– Амин! – тестикъарана гъуьлуь.

Мегъамедаз регъуь хъана, ам бубадив маса суалар вугуз эгечIна, абурухъни къадар авач. Адан суалар гъвечи стхадини ваха тикрарзава.

Бубадини, са кIусни инжиклу тахъана, вичин рагъметлу бубади хъиз, аялриз талукъ весияр рикIел хвенва, абуру вугай гъар са суалдиз тамам жавабар гузва. Адаз вичин аялрикай ацукъун-къарагъун чизвай, хъсан-писдай къил акъатзавай, рехъ-хвал чидай, акъуллу инсанар хъана кIанзава. «Зун абурун бубани я, муаллимни», – фикирзава.

– Ша, за квез са къиса ахъайин, – лагъана, аялар алдахарун патал буба нубатдин мах суьгъбетиз гъазур жезва.

– Вервелаг халадин мах! – тIалабзава Маймуната.

– Хъана къван, хъанач къван са нуькI, адан тIвар Вервелаг тир...
Аялри кисна, ацукънавай чкадилаи виликди алгъана, яб гузва... Мах хабарни авачиз, са япуз ван хъана, муькуь япуз ван тахъана, куьтягъ жезва.
– Икъван фад?! – аялар нарази жезва.
Абурунсуалар гагъ яб гайи махуниз, гагъ хуьруьз, гагъ кIвализ талукъ жезва, гагъни элкъвена Карвандин рекъел хквезва.

6.

Са шумуд йикъалай куьчейрай хтайла, Мегъамеда бубадивай жузуна:
– Я, ба, и чи Карвандин рекъиз Бубайрин рехъ вучиз лугъузва?
– Вучиз лагъайтIа ам чи бубайри кутуна, анай чи бубаяр фена ва гилани физва, хва.
– Гъи бубаяр? Нуьзуьр ба? Камал ба? Исмаил ба?
– Гъабуралайни вилик хъайи сур бубаяр.
– Вувв! Чаз гъакъван бубаяр авай тирни?
– Эхъ. Бубаяр рухвайрин дувулар я. Буба – рухвайрин далудихъ галай сув я. Гъуцар сув хътин!
– Исмаил ба чи далудихъ галай Гъуцарсув я! – гъарайна АбугIа.
– Я, ба, Карвандин рекъий чи бубаяр гъиниз фена? – хабар къазва аялри са сивай. – Абуру мус хкведа? – хуьрезва: абуруз сур бубаяр садрани техкъвeдайдиди чизва.
– Абуру, балаяр, инай Билбилрал, анай Хакийрал, анай Зугърабрал, анай Къепиррал, анай КИриирал... – гъисабиз эгечIна Исмаил буба.
– КИриир?! Гъахътин тIвар алай хуьр авани? – жузуна аялри.
– Эхъ.
– Яраб ана гъикъван кIрииряв аватIа?! – тажуб хъана Мегъамед. – Заз аниз килигиз кIан хъана ман.
– КИрида кIрииряв ава, чан хва, анжах чи хуьралай гзаф авач.
– Мад ана вуч ава?
– Хуьре вуч жеда къван? Хуьре – инсанар, тама – вакIар, кIама – кIрииряв... ава, – аялар бубадин сивиз тамашзава. – А хуьр сив агалнавай хътин дeреда ава. Ана, чи хуьре хъиз, ракъ, цур гатазвай чатар ава, мал-хеб маса гузвай базар ава...
– Хъсан чка я хъи, – Мегъамеда гъисабна: – сив кIевнава й дере, чи Ванхъар бубадин хътин чат, базар...
– Эхъ, жемятдиз лазим вири ава.
– Мад гъихътин хуьрер ава? ЖикIияр авани? – аялар мад хуьруьнарив гъазур хъанва.
– ЖикIияр заз ван хъанач, балаяр... Ичер, Чуьхверар, Хутар тIварар алай хуьрер... ава.
Чин тийидай, такур хуьрерин емишрин тIварар ван хъайила, аялрин вилер гъаркъуь жезвай, ахпа, галат хъана, агаж жезва. Аялрин гъал акурла, бубадини суьгъбет акъвазарна. ГъвечIибур хуьтуьл кавалдал ахвариз фена.
– Ба, Карвандин рехъ куьтягъ хъанани? – жузуна са вил ахвариз физвай Мегъамеда.
– Ваъ...
Бубани балаяр къалин суьгъбетрик квай арада дидедин ван акъатна:
– Аялар! Яд чими хъанва. Ша, за квез гъамам гъазурнава, чуьхуьх!

Дегълиздин буш пипле канабдин рухунал цурун тиян, кузвай яд авай чѐхи агъаг, дасмал, запун эцигнава.

– Сифте зун! – Мегъамед йигиндаказ къарагъна, дегълиздиз фена, са арадилай иер хъана, чѐрар къежена, цѐйи перемни шалвар алаз, хтана. Гъамамдин нубат гъвечѐибурал атана.

– Рекъин эхир мус жедайди я, ба? – Мегъамеда бубадив къатѐ хъайи суьгъбет давамар хъийиз туна.

– Адаз эхир авай туш.

Мегъамед уях хъхъана, рахана:

– Вуч?! Я, чан ба, вуна чаз тикрарзава: эвел авай кардиз эхир жеда; эвел авай кардиз эхирни хъана кѐанда. Бес чи Бубайрин рекъиз эвел хъайила, эхир вучиз авач?

– Адаз эвелни авач, я хва.

– Бес Бубайрин рехъ чи Ярагърилай эгечѐнавачни?

– Ваъ, ам иниз агъадихъай атанва...

– Агъадихъай... Гъинай?

– Чурул шегъердай, Кайи кѐеледилай, Мамрачрикай, Хенжелкѐеледай...

– Гъакъван яргъи рехъ? Цѐилни цѐилих къван авайди?

– Гъадалайни са шумуд сеферда яргъиди... Алцумна куьтягъ тежедайди...

– Заз гъахътин рекъяй физ кѐанда ман.

– Лап хъсан я. Чѐхи хъайила, за вун тухуда...

– Мадни чѐхи хъайила, вуна зун къилди ракъурда. Яни, ба? Зун анриз тухдалди, дидеди лугъудайвал, вил ацѐудалди килигда. За зи вахаз адан рикѐ алай Камбар цуьквер, Калун сусар хкида... Яни, ба?

– Къилди – ваъ, къилди хата я, бала, къачагъар-къучагъар гъалтун мумкин я, гъавилай юлдашрихъ галаз ракъурда, – хиве къуна Исмаила.

Абурун патавай кѐвачерал цѐйи гамашар алай Маймунат ацукъ хъувуна.

– Зун гъакѐни рази я. Заз кеф! Такур хуьрер, шегъерар, базарар, рекъер... аквада, – хияллу хъана, гадади жузуна: – Бес «рехъ агална», «рехъ ахъайна» вуч гафар я?

– Рекъер вахтуналди агалун, къун, ахпа ахъай хъувун дуйньяда фадлай авай, жезвай крар, адетар я, бала.

– Рехъ гъиле къаз жедани? – Мегъамеда амалдар хъверна.

– Эхъ... Месела, чи Ярагъ ханди вичин нуькерар акъвазарна, рехъ къуна, карванчидивай харж къачузва, ахпа ахъай хъийизва.

– Хандиз гъахътин ихтияр авани?

– Эхъ, им гъадан ханлух я. Бес вуна, чи варарал акъвазна, куьчедиз катиз кѐанзавай гъвечѐи стхадин рехъ къазвачни? Къазва... Хандин нуькерри гъакѐ Карвандин рехъни къазва.

– Заз гъвечѐи стхадин рехъ къадай ихтияр ава ман? – Мегъамед фикирди тухвана. – Зи рехъ маса касди къун мумкин яни?

– Ава, вучиз лагъайтѐа Абдулгъани ви гъвечѐи стха я, гъаятни чиди я, адак масадан пай квач. Эхъ, ви рехъни масадавай къаз жеда.

– Чи гъаятдик хандин пай квани?

– Ваъ, чи гъаятдик хандин пай квач.

– Бес хан хуьре виридалай чѐхи тушни?

– Эхъ, хан виридалай чѐхи я. Гъаят чи хсусият я.

– Хан валайни, хуьруьн малладилайни, чѐхи яни?

– Эхъ, залайни... Хандиз гъаф ихтиярар ава.

– Ваз са ихтиярни авачни?
– Зазни са бязи ихтияр ава. Зун фекыйрикай, диндиз кьуллугъзавай инсанрикай я, амма хандин нуькер, адан лукI туш...
Мад рикIе «лукI» гаф акьуна, Мегьамеда тадиз хабар кьуна:
– Чи хуьре лукIарни авани-е?
– Эхь. ЛукIар авай тир, гила амач... Гилан лежберар лукIар я ман.
– Лежберар?! Чи никIер цазвай, гуьзвай халуяр?
– Абуру вучиз лукIар я?
– Абуруз мулк, мал-хеб авач... ГьакI хьайила, са ихтиярни авач. Абуру, заз, ваз жуьреба-жуьре кIвалахариз, чпин кьил хуьзва.
– Им вуч хьана?! Хандиз вири ихтиярар ава, ваз са бязи ихтиярар ава, лежберриз – са ихтиярни авач! Бес гьакI дуьз яни, я ба? – Мегьамедай сифте яз инсандин ихтиярриз талукь суал акьатна.
Бубади вичин тажубвал кьалурнач, анжах жедайвал аялар гьавурда туна:
– Дуьз, патахь... КIвале, хуьре гьвечIиди чIехидаз табий хьана кIанзава... Чи кIвалени гьакI я. Яни? Эхь. Чи хуьрени гьакI ава: хан – малла – кавха – кьази – узденар – лежберар – нуькерар... Дуьньядин адетар гьа ихьтинбур я ман... Адемалайни Гьавадилай гьакI эгечIна, гьакI хьана, гьакI адет хьанва, гьакI гилани кьиле физва...
Мегьамед, гьелбетда, бубадин вири гафарин, жемьтдин кьатарин, вуж низ ва вучиз табий ятIа, гьавурда акьунач, ятIани ада лагьана:
– Хьсан адетар туш ман... – адаз «табий» гафнии, «лукI» гаф хьиз, михьиз такIан хьана.
– Гьелбетда, хьсан адет туш, – буба рази хьана.
– Вуна лугъузвай адетдихь галаз лежбер халуяр рази яни?
– Ваъ.
– Бес абуру вуч ийизва?
– Са затIни... Абурувай вуч жеда? Кисна ацукъзава.
– Чан алай инсан кисна ацукьун? – Мегьамед хияллу хьана. – Чи Кьукьу кисна акьваззавач...
– Гьайванриз, кьушариз маса адетар ава, – бубади хцин суалар хушдтз кьабулзава.
– Бункь бубади кимел лугъузва: «Ханди халкъдиз хийир гудач». Яраб ада дуьз лугъузватIа, ба?
– Эхь, хва, ада дуьз лугъузва.
– Бункь буба хандиз акси яни?
– Эхь, ам гьамиша хандиз акси рахазва.
– Я ба, вунни чи хандиз акси яни?!
– Зун, хва, я адаз аксини туш, я адан терефдарни туш... За адаз вичин чинал жуван фикир, гьикI хьун лазим ятIа, лугъузва.
Гададин гьвечIи рикIиз регьят хьана.
– Ба, ваз хандикай кичIедачни?
– Ваъ, чан хва. Итимдиз маса итимдикай кичIе жедани? Ваъ! Зун Аллагьдин итим я!
Мегьамедан рикIиз мадни гзаф шад хьана: ам бубадиз, вилер экьисна, сив ахьайна, адан гуж алцумзввай хьиз, килигиз акьвазна.
Исмаила фикирна: «Сагьрай зи хва, яц хкатдай жунгав я».
Мегьамедан гьвечIи кьиле сифте пайда жезвай, бегьем дигмиш тахьанвай

фикирар, хиялар, суалар, веревирдер къекъезва... Адан хиялдай хайи Вини Ярагъ садлагъана гегъенш, дерин, маналу, итижлу хъана.

Бубади давамарна:

– Ханари, чан хва, гъамиша, чих арат устIаррин керкийри хъиз, чпихъ язава: абуруз халкъ аквазвач, инсанар гишила авани, мекъила авани чириз кIанзавач... Чи Ярагъ ханни гъахътинди я. Ада заз гъурметарзава: чун таяр-туъшер я, са магъледа чIехи хъана; ада заз вичин сарайдиз эверзава, суфрарихъ ацукъарзава, меслятар къачузва... Зал пехилбурни ава... Кар чкадал атайла, ханди месэла вичин хийирдиз гъалзава: зи меслятар инкар авуна, уьзденрин чилер къакъудна, гила мад къакъудиз алахънава... Ихътин хан халкъдиз кIан жедани?!

– Ваъ, – лагъана Мегъамеда.

– Аферин, хва! Дуъз! Ваъ! Ханди вичин халкъдикай фикирна, адан къайгъу чIугуна кIанда. ИкI тавуртIа, ам тахтунай фад акъатда... Фад аватда.

Хуьре виридалайни яшлу къужади теснифнавай мисалди, бубадин суьгъбетри Мегъамедан мефтIер элкъуьрна: адав са къас фахъ галтугнавай лежберриз, нуькерриз гъурметиз вердишарна.

– Агъ, кесибар, – гадади, чIехида хъиз, язух чIугуна.

– Эхъ, чан хва, язухар я...

Ахпа Исмаила алава хъувуна:

– Гъар са месэладихъ, хва, къве тереф ава, за ваз куьрелди лугъун: сад лагъай тереф – заз чидайвал я, къвед лагъай тереф – ваз чидайвал. Терефар мадни хъун мумкени я, кимел хъиз, инсанар гзаф алай чкадал. Ша, чун гъеле и къве терефдал акъвазин... Ваз зи фикир чир хъана. Гила лугъун, Бункъ бубадини гъамиша дуъз лугъузвач гъа... Вучиз? Вучиз лагъайтIа... Я, бала, Ярагъ хан са чи хуьруьн ваъ, вири Куьре магъалдин агъа я. За ваз лагъай тир, мад тикрарзава: ада чи хуьрерин, чилерин, рекъерин секинвал хуьзва, къачагърин, угърийрин вилик пад къазва, абур зинданра твазва, гъавилияй чавай са хуьрйай маса хуьруьз, садакайн къурху авачиз, физ-хквез жезва... Ибурни гъакI арадал къезвай шартIар, регъатвилер, къулайвилер туш гъа... Хандин алахъунар, зегъметар, гзаф пулар харжунар, са гафуналди, сиясат чIехи я, гегъенш я, четин я... Гъадазни вич такIанбур, вичин дерт-гъам, вичин душманар авайди я гъа!

Мегъамеда, вилер экъисна, са тIимил вилик алгъана, дикъетдивди яб гузва: адаз буба вичихъ галаз, чIехидахъ галаз хъиз, рахуни еке кеф гузва.

Исмаила хандикай хъсан гафарни лугъузва:

– Ярагъ хан фикирар-фагъумар авай мусурман инсан я. За кIелай медресада гъадани кIелна, заз чидай улубар, илимар, чIалар гъадазни чида... Адакай уьзденри кимел лугъузвай пис-пис гафар гъакIан къундармаяр я. Вун абурун чIалахъ жемир, бала.

Буба рахазва, хцин вилерикай, ахвара хъиз, Ярагъ хан карагзава: «Фекъийрин» гъаятдиз къилел чал хъицикъдин бармак, къуьнел кард алай, акурла кичIе жедай хътин са къаракъулах гъахъзава. Адан вилик квай нуькерди гъарайзава: «Хан къезва! Хан къезва! Рехъ це! Рехъ це, жемят!» Исмаилан хзан тади кваз айвандал акъатна. «Ша, жанаби хан!» – теклифзава бубади. «Заз вахт авач, Исмаил, жув эвичI инал», – лугъузва ханди. «Вучиз?» – хабар къазва бубади. «Зун Карвандин рекъйяй Яхулиз твах» – эмир гана ханди. «Завай жезвач». «Вучиз?» «За къе жуван хва Мегъамед КIиридиз тухузва», – лагъана Исмаила. «Бес зун?!» – хандиз хъел атана. «Зун ви лукI

туш!» – тестикъарна Исмаила. «Гъурра! – гъарайна гадади. – Зун бубади КИридиз тухузва!» Ам вичин гъарайдин ванцел уях хъхъана.

– Вахъ ахвар агалтнавани? – жузуна бубади.

– Ваъ, заз вуна хандиз «зун ви лукI туш» лагъай ван хъанай.

– Дуъз лагъана ман, – Исмаила фикирна: «Зи хциз ахварайни ханарни лукIар аквазва. За хандиз гайи жаваб адаз ван хъана... Ажеб кар хъана».

– Жуван суъгъбет ая, ба.

– За ваз лугъун, хва: Ярагъ хан амалдар итимни я, – буба хчин вилериз милаимдаказ килигна. – Вичиз герек хъайила, захъ, вахъ галаз дуст жезва, герек авачирла, хуъре чин-чинал гьалтайIани, аквадач... Месела, вичиз герек хъайила, нуъкер ракъурна, заз вичин сарайдиз эверзава. Вичин рикIе авай гаф-чIал лугъун тавуна, хуъре авай гьалар, хабарар чирзава, меслятарни къачузва... Ахпа суфрадихъ ацукъарзава, мад хабарар къазва... Анжах за, чан бала, хандиз талукъ тушир хабарар гузвач, я садалайни шер-шикетни ийизвач. «Я, хан, за вуч лугъун? Вири ваз аквазва», – лагъана, куътягъзава. Хуъруън кавхани къази зал пехил я, абуру заз чинлай атIана лугъузва: «Ваз ханди гъурметарзава, чун квазни къазвач». За абуруз лугъузва: «Ина зи тахсир вуч я? И гафар куъне хандиз лагъ. Белки, гила ада кез эверда». Ханди вичин адет чIурзавач. Ам, гатун йикъар азгар хъайила, вичин хзанни галаз Векъелрал алай тавханайриз экъечIзава, зул алукуъзавайла, элкъвена чи Ярагъдал хквезва. Хан авачир къвед-пуд вацра Ярагъдал секин жезва. Ада заз садра-къведра Векъелрални теклифзава. Завай аниз тефенани жезвач... Бес вучда? Пачагъар, ханар, беглер инсанриз Аллагъди ракъурнавай инсарикай я эхир... Зун динэгъли итим я: фекъи, мискIиндин имам... Зун агъайрихъ галаз туъкIвена, лазм чкадал абуруз табий хъун лазим я. Гъамиша абурун чина акъвазун дуъз туш, ихътин гъаразвал Аллагъдини, – салават гъана, – къабулдач. Ханлухда, беглухда, пачагълухда, гъар са хзанда хъиз, са къайда, алагъа-салагъа хъун лазим я, хъана кIанда. Хзан – бубадиз, халкъ – бегдиз, хандиз, пачагъдиз муътIуъгъ жен... Гъахътин алакъаяр тахътайIа, хзанни чикIида, гъа и чаз аквазвай ханлухни... ГъикI хъсан я?

Мегъамедан къатIунар тамам жаваб гуз дигмиш хъанвачир, гъавилай ам кисна акъвазна.

Са шумуд йикъалай, са нянихъ, кIвале ацукънавайла, бубадинни хчин суъгъбет мад ханарал хтана.

– Я ба, чан ба, зи къил акъатзавач. Вуна тарифарзавай Ярагъ хан бес чи жемятдиз икъван гзаф вучиз дакIан я? – жузуна Мегъамеда.

– Я хва, ханарни, чан алай инсанар яз, къве жуъре жеда: мергъяматлубур ва зулумкарар. За садрани чи Ярагъ хандин тарифар авур туш. За гъамиша авайвал лугъузва. Ваз чир хуъхъ: хан кесиб инсанрин фикирдай зулумкар я, ам садазни, са жемятдизни садрани кIан хъайи туш. Себбар гзаф ава, месела, чи хандиз халкъдихъ галаз дуъз мецелди рахаз чидач: са тахсирни квачир уъденриз, лежберриз гъарайзава, экъуъгъзава, жемятдиз тапарарзава, буш, пичIи кьинер къазва... Гъавилай адак кIан жедай са чкани квач.

– Бункъ бубади лугъузвай, – гадади къужадин гафар рикIел хкана: – Ярагъ хан, какайрал алай верч хъиз, – хъверна, – гъамиша кIвале ацукъда, адаз Малла Исмаилан сукътайриз къван кIел кхъинни чизвач...

– Са гаф дуъз я: ам кимерал къвезвач, халкъдик какахъзавач... Амма кIел-кхъин чизва... Бункъ бубадик, ам гъикъван камаллу инсан ятIани, тапарани ква.

– Агъ, Бункъ буба! – гадади вичиз каарагзавай кьуьзеказ туб юзурна. – Я ба! – Хва бубадин вилериз килигна. – Бес вучиз?! Куьне вучиз гьамиша «ханар, ханар» лугъузва... Абуруз гьурметарзава... А ханар вужар я, я ба?

– Чи ханар, чи агъяр, бала, Лезгистандиз гъарабар агай девирдилаи инихъ гъа гъарабрин, гъабурукай хъанвай пирерин, шейхерин невеяр я... Абуру чеб михъи, пак инсанар-сийидар яз, Аллагъди ракъурнавай векилар-агъяр яз, гьисабзава... Абуру чи гъар са хуьре, квайни квай чилер къуна, гуьзел-гуьрчег рушарал эвлемиш хъана, фекъияр, кавхаяр ва къазияр хъана, яшамиш жезва. Гъавилияй абуруз чи жемьтар: уьздена, лежберар... гьисаба авач. Гъавилияй абурун арада гьамиша такланвилер, къал-макъални ава. Белки, гъавилияй Ярагъ ханни жемьтдик какахъзавач жеди... – лагъана Исмаила.

Мегъамедан вилер мадни гзаф гъаркъуь хъана: ихътин гафар, малуматар адаз сифте яз ван жезва; вилерикай къумлухрай девейрал алаз Лезги суварихъ ва хуьрерихъ къевезвай къакъарай акъуднавай какур гапурар гъай ягъяр карагзава.

– Фекъиярни гъарабрикай яни? – жузуна гадади.

– Фекъияр, бала, къве жуьре ава: гъарабрин невеяр ва чкадин халкъдикай хъанвайбуру.

– Чи «Фекъияр» нерикай я?

– Чун, чи тухум, бала, чкадин халкъдикай я.

– Ба, чун халкъдиз клан яни?

– Эхъ, чан хва, клан я.

– Вучиз? Са фекъияр клан, муькуь фекъияр даклан жедани?

– Эхъ, жедайди я. Халкъдиз вуж никай хъанватла чизвач, я чир хъунни лазим туш. Адаз аквазвайди гъар са фекъидин инсанвал, итимвал, намуслувал я. Чи бубайри чеб намус михъи инсанар яз къалурна, гъавилияй гьурметни къазанмишна. Зазни икъван члавалди садани са чуру гафни лагъанач, – тестикъарна бубади. – Заз гъа и гьурмет бес я!

– Зазни, – Мегъамедан кефияр ачух хъана. – Я ба, чун халкъдиз мадни гзаф клан хъун патал чна вуч авун лазим я?

– Михъи намусдалди клвалахун, невс хуьн, сив хуьн, жува халкъдиз гьурметун... Ваз аквазва, къуншийри чаз жуьреба-жуьре куьмекар гузва... Абуру галачиз чавай, чи клвале авай къуд-вад касдивай, вахт-вахтунда я цанар цаз, я тум вегъез, я гвенар гуьз, я югар гатаз... жедачир. Абуруз чнани куьмекар гана кланзава, жувани, бала, къуншийриз, абуру тлалаб тавуртлани, стхани галаз фена, квелай алакьдай куьмекар це. Бубайри лугъудайвал, хъсанвал авуна Гуьлгер вацлуз, Кас гьуьлуьз вегъ лугъуда, ам гъанайни ахкъатна, ви суфрадал хкведа, яни вав ахгакьда, вав ахгакъ тавуртла, ви балайрив, балайрин балайрив ахгакьда, – буба вичи хъиз гайи насигъатдал рази хъана.

Мегъамедан чинани разивилин, шадвиллин, бахтлувиллин нурур гъатна. Вичин суалриз жагъай жавабар, бубади гайи насигъатар адан риклиз, мефтлериз, кларабриз гъахъна, гъанра, къати-къатар хъана, ацукъна, эбеди хъана. Абуру жегъилдин гележег, къачузвай камар, физ кланзавай рехъ тешкилна.

Мегъамедан къилиз цийи-цийи суалар къевезвай. Са сеферда ада бубадивай жузуна:

– Я ба! Вучиз чун, инсанар, аял члавалай Аллагъдин луклар я?

Малла Исмаил садлагъана кхунна, хъел атана: адаз ихътин суал садани

садрани ганач. «И цицИбдиз завай вуч кІанзава?!» Ам, вилер экъисна, гададиз килигна.

– Вучиз?! – тикрарна Мегъамеда.

Буба кІеве гъатна, ада анжах сифте сивел атай гафар лагъана:

– ГьакІ я ман, чан хва. Ваз и суалдалди вуч лугъуз кІанзава?

– Чна Цава авайдаз Аллагъ буба лугъузва. Вунани адаз буба лугъузва. Зани гьакІ лугъузва. Ам буба хъайила, бес чун вужар жезва? Чун адан рухваря жезвачни?! – хва бубадин жавабдал вил алаз акъвазна.

– Астафируллагъ, Къуръанда чун вужар ятІа кхъенва... Чнани гьакІ къабулнава. Вун аси жемир, чан бала.

Мегъамед кисна, вилер агъузна, фикирри тухвана, кьиле аси суал тикрар жез, курпашман акъвазна.

Са шумуд йикъалай, нянин нагъар авуна, хзанри жуъреба-жуъре суьгъбетарзавай. Вири секин хъайи улам жагъурна, Мегъамеда жузуна:

– Я ба, заз накъ ХенжелкІеледа са аламат акуна: чувудрин мискІинда-синагъугъда инсанар дезгейрал ацукъзава... Чун чи мискІинда къецил чилел метІерал ацукъзава... МетІерик куьгъне лит, сам-къал жен ва я тежен. ИкІ вучиз я?

И суалди вири хзандин япар хкажна: чувудрин мискІин такурбур гзаф авай.

– Вуна хъсан къатІана, – буба хцин акъулрилай рази хъана. – Гъар са диндихъ вичин адетар ава ман.

– Хашрпарайри, ба, вуна чаз лагъайвал, чпин мискІинда-килисада кІвачел акъвазна капІзава. Абуруз цларилай, къавайни кваз чпин Халикъдин, Иса пайгъамбардин, малайикрин шикилар аквазва. Чи Аллагъдихъ, чи пайгъамбардихъ шикилар авайди тушни? Вучиз абур чаз къалурзавач? Аквазвач?

И суалди Исмаил мадни кІеве туна. Жаваб жагъун тавурла, хъел атана, ада къургъ алаз лагъана:

– Чаз, мусурманриз, хва, Чехи Аллагъдин гаф, ният, ада чаз къалурзавай адалатлу рехъ герек я Шикилар хъунни, тахъунни гъамни гъар са диндин къетІенвилерикай сад я.

– Са суал мад...

– Къве суални гице, – бубади ихтияр гана.

– Я ба, чи бубайри гъуцарин дин гадарна... Абуру ислам дин вучиз къунайтІа? Гъарабрин дин гъакъван хъсан яни?

Им мадни пис аси суал хъана, ада бубадин хъел са шумуд къат артухарна. Вилерикай «Ахцагъ-наме» улуб (ана лезги хуърера ислам гужуналди турвал къалурнава) карагна, вичин гъурс хвена, Исмаила лагъана:

– Хъсан-пис динар авай туш: абур вири хъсан я... Абур Сад Аллагъди инсариз цаварилай ракъурнавай, кьилиз акъудна кІанзавай пак рекъер-хуълер я... Ваз, хва, ихътин суалар гъи шейтІанди, гъи иблисди чирзава?! Астафир ая! Чуру фикирар жуван кьиляй акъуд. Абур квадра! ТахъайтІа, ви сив патахъ жада! Чун, Нуъзуъран несилар, вири пак исламдиз вафалу, Аллагъдиз, адан пайгъамбардиз ибадатзавай, – салават гъана, – мумъмин инсанар, абид инсанар: фекъияр, маллаяр, имамар, эфендияр я. Заз, хва, вуна исламдин рехъ давамарна кІанзава. Ви вилик пак Къуръан ква. Ви вири суалриз жавабар гъана ганва. Вал чи пак Мегъамед пайгъамбардин тІвар ала! – бубади мад салават гъана.

– Амин, – лагъана, дидеди гъуьлуьн тереф хвена, хцин къуьнел гъил эцигна.

Мегъамедан нефес къурана, зурзун акатна, ада са гужуналди жаваб жагъурна:

– За, чан ба, жувал пайгъамбардин тIвар хъунал, дамахзава, – лагъана хци. – Инал зи сивяй акъатай суалар заз кимел алай итимрин, мектебда авай ви сухтайрин сиверай ван хъайибур я. Абур зи суаларни я. Бункъ бубади лагъайвал, жаваб авачиз амукъай суал, цаз ахкъуд тавур хер хъиз, сифте дакIвада, ахпа иринламиш жада.

– Вуна залай гзаф Бункъаз яб гузва, – Исмаил бейкеф хъана.

– Я ба, са гаф хабар къурла, ваз хъел къевезва, Бункъ бубади жаваб гузва эхир.

– Вуна заз яб це! – Исмаилаз мад хъел атана. – Ваз гъар нивай вуч ван хъайитIани, чIалахъ жемир, завай хабар яхъ. Я вун Аллагъдиз асини жемир. Ваз ван хъанани?! – и суалдик эмир квай.

– Ун, – сес акъатна Мегъамедай.

И суьгъбетдилаь гуьгъуьниз Мегъамедавай бубадиз «шейтIандин» са суални вахгуз хъанач. Анжах абур гададин мефтIедай акъатзавачир. Ам, гъахътин суалар пайда хъайила, Бункъ бубадин патав физвай, вич жавабар жагъуриз алахъзвай. Гъуцарин диндиз талукъ суалдиз Бункъа гайи жавабди гада михъиз тажубарна:

– Я хва, дегъ заманда чахъ ЗаратIиш лугъудай са пайгъамбар хъана, лугъуда, ахпа, гъуцарин девирда, са шумуд аллагъ хъана, лугъуда... За ваз вужар лугъун, абур гилани чи инсанрин сивера амазма, месела: Алпан – цIун аллагъ я, Атар – ракъинин аллагъ я, Мен – вацран аллагъ... Гила ислам... Зун нихъ инанмиш жен? За нин чухвадал капIин?!»

Бункъан гафар бубадал агакъариз Мегъамедаз кичIе хъана, ада къужадиз маса суал гана:

– Я ба, чи халкъди ислам къабулна са шумуд асир хъанва, амма гилани ЗаратIиш, гъуцар инсанрин рикIелай алатзавач. Абур чи рикIерай мус акъатда?

– АвтIа шиш кIукI алай сув аку! – къибледихъ тIуб тукIуьрна, Исмаила шишкIукI дагъ къалурна. – Ам Гъуцарсув я. Ам чи Лакз вилайтдин вири хуьрерай, шегъеррай аквазва. Мусурманри адан тIварни дегишарнава: фадлай Шалбуздагъ лугъузва. Анжах ам чи инсанриз аял чIавалай жуван диде-бубайрин сиверай Гъуцарсув яз чида... Гъа Гъуцарсув аквазмай къван, хва, халкъдин рикIяй гъуцар бажагъат акъатда.

Вахтар, регъуьн чIутхвардай авахъзавай яд хъиз, фад-фад алатзава... Мегъамед гъамиша са гъихътин ятIани фикиррик ква: урус халкъдикай ва адан диндикай малумтар чирзава, ватанда аквазвай гъалар, гъерекатар веревирдзава; ада вичел са гъихътин ятIани гуж алайди, вичи са вуч ятIани авун лазим тирди гъиссзава.

Нянин хапIа-шурпа тIуьна, Исмаилан хзан кIвалин къавай куьрсарнавай чIехи лампадин кIане ацукънава. Гъар сад вичин кеспидал машгъул я: жегъилри чпин улубар кIелзава, бубади ЧIурал шегъерда авай къавумриз чар кхъизва, дидеди гуьлуьт хразва.

Мегъамеда дериндай хур чухваз-чухваз атай уьгъу. яна.

– Вахъ вуч хъана, хва? Ви чинин рангар дегиш хъанва хьи? – жузуна бубади.

– Хъайи затІ авач, ба. Хъсан я.

– Вун стІалжем тахъуй гъа! – дидедик къалабулух акатна. – Мегъамед, вак уьгъуьяр кваз самбар вахт я, гъар пакамахъ кузвай нек хъухъ, хурар ачух жеда.

Исмаил шаклу хъана, дикъетдивди хчин вилериз, чиниз килигна. Адан пелел гъил эцигна, бубади лагъана:

– Ифин алач, алачатІа, дири я. Лазим хъайитІа, чна ам жерягъдиз къалурда.

– Са жерягъни герек авач, я ба!

...Бубадихъ галаз хъайи суьгъбетрин тагъсирдик акатна, Мегъамед хиялдай хандин сарайдихъ фена... Къакъан парудин къене вуч аватІа аквазвач...

Хандин аялар хуьруьз экъечІавач, гъатта къуншийрин аялрикни какахъзавач. Абур гъарай ацалтна къугъвазвай аялриз сарайдин айванрикай, къаварилай килигзава. Файтунра аваз гагъ агъадихъ, гагъ винидихъ физва.

Абуру, хуьруьн мектебда кІел тавуна, кІелиз-кхъиз кІвале чирзава. Абуруз тарс гуз, хуьре вичин мектеб авай Малла Исмаил бегенмиш тахъана, ЧІурал шегъердай муаллим гъанва: садбуру ам гъараб я, муькуьбуру ам фарс я, пуд лагъабуру ам урус я лугъузва... Сарайдин варарай са кІеретІ къуьнерал картар алай инсанар экъечІна: абур гъуьрчез физвай беглер тир. Мегъамедан вилерикай хуьруьн гъуьрчехъанар карагна: абур Ярагъ хандин балайриз ухшар я, чин чІурна, хуьруьн аялривай къакъатзава.

– Чун гъисаба авачирбур чазни гъисаба жедач, – ван акъалтна лагъана Мегъамеда. – Квахърай!

– Вуч? – жузуна бубади.

– Са затІни.

7.

Мегъамед тІебиатдал рикІ алай аял яз чІехи жезвай. Ихътин мумкинвал адаз Исмаил бубадини гузвай: ам вичихъ галаз вич физвай никІиз-векъиз, мягкемадин хуьрериз, къайи яд авай булахрал, серин багъларизни тамариз тухузвай. Чуьлда къурай цІамарикай, гилигрикай цІай хъийиз, чпив гвай якун тикейр чраз ва нез, къежей парталар къурур хъийиз машгъуларзава.

Исамилаз аквазва: аялриз ачух тІебиатдал лап лезет гузва. РикІел Камал бубадин гафар хквезва: «ТІебиат иинсандин дидени я бубани, инсанди тІебиатдал фири гъида, тІебиатди инсандин уьмуьр яргъи ийизва». Абур ярагъвийрин сивера мисалриз эллкъвенва.

Мегъамед Фекъийрин магъледал алай, цІуд-цІикъвед йисаз акъатнавай гадайрин къил тир, адан гъар са къуьнуьвай Уьсейдерни Къиблет акъвазнавай. И кІеретІ гъар юкъуз са сиягъатдиз физвай. Абуруз, аял чІавалай багълариз, тамариз некъияр, пІинияр, ичер, чуьхверар, къереяр нез физвай гадайриз, нин багъда шумуд тар аватІа, гъи булахда гъихътин яд аватІа, гъи хуьруьз гъи рекъай физ жедагІа, чир хъанвай.

– Гадаяр, гъар булахдила са мехъве авай яд, ам заз дарман хъуй, лагъана, хъухъ! – чІехибурун меслят фикирда аваз, эмир хъиз, лугъузва Мегъамеда.

Сад-къве йисалай Ярагърин гадайриз мукъва хуьрерин мулкара авай ажайиб чкаяр: Агъа Ярагърин Ирид хуьруьн хевни КІекрен булач, Гъезеррин Вак гатай легъв, Целегуьнрин Гачалан булахни Руш къугъвай чарх... акуна. Гила абур мадни яргъариз физ гъазур жезвай.

– Гадаяр, заз Гъуцар суву, Гатун суву секинвал гузвач, – лагъана Мегъамеда юлдашриз. – Чун а суварал мус акъахин?

– Аллагъди гайи са юкъуз, – Уъсейдера пѳузаррилай мез эяна.
– Акваз кѳандай чкаяр гзаф ава хъи, – гъайиф чѳугуна Къиблета.
– Заз сифетни-сифте Карвандин рекъяй винелди физ кѳанзава. Заз Гияр сувар, дереяр, хуърер къалурун бубади хиве къунва, – лагъанан Мегъамеда.
– Агъ, бахтавар! – пехилвал кваз лагъана Къиблета.
– Девлетлу бубаяр авайбур гъакѳ я ман, – Уъсейдера вичин гафнии кухтуна.

Мегъамедан рикѳиз залан хъана, ада жаваб гана:

– Ви Эгъмед бубани кесибрикай туш, уъзден я: ник ава, багъ ава, сал ава... Ада вазни такур дереяр, хуърер къалуррай.
– Адан буба уъзден туш, лежбер я, – лагъана Уъсейдера.
– Хъуй ман лежбер, абурузни ник ава, малар ава...
– За бубадиз лугъуда, – Къиблеталай, вичиз кѳанзавай хътин нетижадик умуд квачиз, залан нефес алахъна. – Чидач ман.

Гатун зегъем къена, зулун гарар акъатна.

– Гъазур хъухъ, хва, пака чун сиягъатдиз фида, лагъана Исмаила чѳехи хъиз.

Мегъамедаз шад хъана. Ада, вичин мурад тирвал, чеб Карвандин рекъяй винидихъ фин хиялдиз гъана. Къисметдин чарх акѳ элкъвена хъи, бубадиз хва сифте агъадихъ фин метлеблу яз акуна. Ада, гададин чиниз акъатай наразивилин лишанар къатѳана.

– Я бала, ша, къе чун агъадихъ, Чѳурал шегъердиз, фин, – меслят къалурна бубади, – къведай сеферда – винидихъ.

Мегъамедан вилера са чѳехи суал пайда хъана.

– Я хва, инсанар, адет яз, агъадихъ гзаф физва... Ваз аквазва: Бубайрин рекъяй винидихъ физвайбурун къадар тѳимил я, агъадихъ физвайбурун къадар – гзаф.

Чна шегъерда чи мукъва-къилийрал, Къарчар бубадал къил чѳугвада, ваз шегъер аквада.

Гададин чинай наразивилин лишанар квахъна.

Бубади давамарна:

– Яда, рекъе аквадай хуърер квачиз, ваз са Чѳурал шегъер акун квок ква?! Винидихъ галайбур чи Ярагъар хътин хуърер я. Абур за ваз маса сеферда къалурда.

Мегъамед рази хъана.

Пакамахъ Малла Исмаилни адан чѳехи хва кирида къунвай къве балкѳан квай файтунда акъахна. Абур хзанри, къуншийрин аялри рекъе туна. Файтунчиди балкѳанар къил агъадалди гъална.

Карвандин рехъ хъархъу тарарин, къалин тамарин, тарар къван къакъан цацарин арайрай, Агъа Ярагъ, Хенжелкѳеле, Мамрач... хуърерай физва... Мегъамед гагъ эрчѳи, гагъ чапла патарихъ килигзава... Бубади адаз гъар са чкадин тѳвар лугъузва... Къвердавай мукъвал жезвай Каспий гъуъл къалурзава...

Дагълар яргъа, аран мукъва жезва. Са сятдилай файтун дуъзендиз акъатна. Рекъин эрчѳи къерехда са цѳарцѳе акъвазнавай зурба шишкѳукѳ кѳунтѳар акурла, Мегъамедай гъарай акъатна. Файтун акъвазарна.

– Вуч хъана, бала? – жузуна файтунчиди.

– Ибур вуч кѳунтѳар я, халу, Гъуцарсувуз ухшарбур? Суварин гунзариз ухшарбур? – хъуърена, Мегъамеда гъил эрчѳи патахъ туькѳурна.

– Абуруз, бала, Къухмазан кӀунтӀар лугъуда, мад заз са затӀни чидач, – лагъана фӀйтунчиди.

– Ба, вазни чидачни? – жузуна хци.

– Заз чи рагъметлу Камал бубади суьгъбет авурвал, къадим вахтара чал ягъийри вегъейла, Къухмаз лугъудай са пагъливанди и кӀунтӀар эцигна, сенгерар къуна, ватан хвена. Агъа тепедал пагъливандин къеле алай, адаз ягъийри са йифиз цӀай яна... Гила а чкадин тӀвар «Кайи кӀеле» хъанва.

– Зурба пагъливан тир... Яни? Шарвили хътин... Яни?! – Мегъамеда, гъайиф чӀугвазвай хъиз, къил галтадна.

– Эхъ, – тестикъарна бубади.

– Зурба пагъливан... Ам чаз гила кӀандай, – гададин хиялдиз са кӀунтӀ хкажна, муькуь кӀунтӀунал эцигзавай пагъливандин къамат атана. – КӀандай хъи...

ФӀйтун юзана...

Рекъин къве падни мегъуьн тарари къунва, ам дар хъанва... ФӀйтундин чархар къалин бишии руквадай ахквазмач... Галатнавай балкӀанри, гъекъни каф хъана, далуяр акъажиз, гарданра ялар твазва, абурук фӀйтунчиди явашдаказ къамчи элягъиз ашкъи кутазва... Яргъай, Жалгъан дагъдин рагарикай, ЧӀурал къеледин къакъан рагъул цлар хкатзава...

– Имни квез ЧӀурал шегъер! Дарбен шегъер! – гъарайна фӀйтунчиди.

Мегъамед къарагъна, юзаввай фӀйтунда, бубадин къуьн къуна, кӀвачел акъвазна, вилик килигна: тик гуьнедин къилел, тамун юкъвал зурба къеле ала, адан кӀанивай агъадихъ къве къакъан цал фенва, абурун арада сад-сада акӀана эцигнавай аскӀан, усал, кесиб кӀвалер ава.

– Гъа им шегъер яни?! – ам гададиз бегенмиш хъанач.

– АкӀ лугъумир, я хва. Адан базарар, туьквенар акурла, вуна масакӀа лугъуда... Тади къачумир.

– Килигда ман.

ФӀйтун сад лагъай цлан вилик акъвазна, яракълу къаравулриз салам гана, са вуч ятӀани гана, чӀехи варарай шегъердиз гъахъна.

– Чун шегъердиз гъахъзава, – лагъана Исмаила. – Гила хъсан килиг, хва.

Мегъамед, къуд вилер хъана, килигзава: сад-къве мертебадин кӀвалер, руг авай куьчяр, жуьреба-жуьре парталар алай инсанар, фӀйтунар, фургъунар, пар алай балкӀанарни ламар, гишин кицӀерни кацер, чразвай якӀун ни галай гумар алахъзавай ашханаяр... аквазва. Абур вири къеледилай гъуьлуьхъ, къве зурба яргъи гъил хъиз, фенвай къванцин къакъан цлари мягъкемдаказ, на лугъуди, чуькъвена къунва.

Мегъамед шегъердал тажуб хъанач, ам мукъвал-мукъвал къеледиз килигзава. Адан фикирдай, зурба къеле усал кӀвалерихъ, кесиб инсанрихъ, руг авай куьчейрихъ галаз къазвачир, идалай Вини Ярагъни михъи тир, гъавилай ам рикӀизни чими тир.

ФӀйтун Исмаила къалурай куьчейдай фена, са гъвечӀи варарин вилик акъвазарна. Инал са кӀеретӀ аялар, Вини Ярагъдал хъиз, пекинин тупунал гъаба-гъаба къугъвазвай. Абур акурла, Мегъамедаз шад хъана.

– Чаз – мугъманар! – гъарайна аялри.

– Чун агакъна, – малумарна Исмаила. – Ина чи, Ярагъ Нуьзуьррин, мукъва-къили Къарчарар яшамиш жезва. ЭвичӀ Чантаяр авуд!

Мугъманар яшлу итимди, вичел чпин тухумдин бине эцигай Къарчар

бубадин тIвар хтанвай касди, адан хзанри шаддаказ къабулна: чидайбуру чпи-чпивай жузунар авуна, чин тийидайбур таниш хъана.

Къарчаррин са шумуд хзан санал, инжирдин тарар, ципицIдин тегъенгар авай гъаятда, гъвечи, аскIан, лацу киреждай асуннавай кIвалера яшамиш жезвай. Абур, бубаяр, рухваяр ва хтулар, гъуляй балугъар къунар ва базарда маса гунал машгъул тир, гъвиляй абурун лакIабни фадлай «КIизрияр» хъанвай.

ТIуьна, хъвана, ял агъайдалай гъуьгъуьниз Къарчаран хтул Пеленга Мегъамед шегъердиз акъудна, адаз гзаф чкаяр къалурна, эхирдай Каспий гъуьлел фена, чпин ветегадихъ галаз танишарна.

Къеле аквадай чкадилай эгечIна, шегъерда хъайи пуд юкъуз Мегъамедан къил цава хъана: ам гъар сятда, гъар декъикъада къеледиз, акурла киче жедай аждагъандиз хъиз, килигзавай, адаз акI авай хьи, къеле гъа гила-ахпа вичин винел ацахъда.

Мегъамедаз къеледин къенез физ, анриз кидигиз кIан хъана, амма ам яракълу къаравулри гурарин кIанени тунач.

– Къеледа чи хан яшамиш жезва, адан секинвал чIурдай ихтияр садазни авач! – лагъана са гъутан хътин къаравулди.

Куьчейрилай къеледиз килигдай къван ярагъвидин къам тIар хъана, къаткай месикни къил хъуьцуьгандал дуьз эцигиз жезмачир.

«Ихътин гъутан къван авай къаравулдивай хан хуьз жедани?!» – Мегъамед шаклу хъана.

– Шегъер, бала, кицI хкуьрай вир хътин чка я, – гъиле авай балугъ михъун акъвазар тавуна, суьгъбетнай Къарчар бубади – Заз маса шегъерарни акуна... Шегъерда ваз кIанзни такIанзни жуьреба-жуьре акунрин, хесетрин, амалрин, миллетрин, динрин векилар сад-садак какахъзава, «шегъерэгълияр» лугъудай хешил арадал къвезва... Гъа и чи къуншийрал, зун вири шегъердикай рахазвач, къуд-вад дин гвай хзанар яшамиш жезва: заратIишар, гъуцарвияр, мусурманар, чувудар, хашпараяр... За квез лугъун, чун секиндаказ дуланмиш жезва. Юкъуз гъар сад вичин мискIидиз физва, нянрихъ са кимел кIватI жезва... Мехъерик, мелерикни вирида, сада хъиз, иштиракзава, къейидахъни гъарда вичин чIалал дуьаяр кIелзава, ясни чIугвазва... Мехъерик шадвал авун патал, къейибурухъ яс чIугун патал чIал герек жезвач, – Къарчар, сарар авахънавай сив ахъайна, хъуьрена.

Шегъердикай Мегъамедаз маса гафар, къисаяр, мисаларни ван хъана. Гъавурда авайбуру лугъузва: шегъер хуьр туш, миллетар какахънавай вир я: шегъерда наши инсан фад чIуру рекъе гъатда; шегъердин ким карвансарада жеда; шегъерда итим квахъун раб квахъунайни туш...

– Къарчар буба, вав, квев гъихътин дин гва? – жузуна Мегъамеда.

– Чун, Къарчар, вири заратIишар я, чан хва.

– Куьн ина фадлай авайбур яни? – жузуна фIйтунчиди.

– Чун ина бинедилай авай алпанар я.

– Бес чун мукъва-къилияр гъикI хъайибур я, Къарчар буба? – жузуна Исмаила.

– Чи бубаяр савдагарар тир, абур Ярагъдал Малла Нуьзуьрахъ галаз таниш хъана, рушар дегишарна, къавумар хъана. Ингъе, зи къари куь кIвалаяй гъайи свас я, ам са ияр руш тир хьи, – къужа хъуьрена.

– Икъван йисара мукъва-къиливилин алакъаяр амукъун аламат я, – лагъана Исмаила.

– Ина са аламати авач, алакъяр хуьн, абур амукъун – хъсан кар я.
– Чун фадлай мусурманар хъанва, – лагъана Исмаила. – Куьн, Къарчар буба, заратгишар яз гьикI амукънай?!

– Чидач... Чаз лагъай, чак хуькуьрай са касни хъанач... Динар, пачагъар, ханар дегиш жезва, инсанар амукъзава. КIанзавайди и дуьньядал гъар сад, халис инсан хъиз, яшамиш хъун я, – мягъкемдаказ малумарна Къарчара. – Дин, аз чиз, гъим хъана, гъим хъанач, са метлебни авач: гъардаз вичин дин мубаракрай! Къе чаз са кар, рагъ алай югъ хъиз, якъин я: къве тухум, КIизриарни Фекъияр, сур къутанар я. Чун гъа кардал, куьн чи кIвализ атунал шад я!

Межлис хъуьрена.

– Дуьз гаф я, – Исмаилни рази хъана. – Ина чи КIизриар гьикI аватIа? КIизрийрикай балугъар хъанватIа? – зарафатна.

– Хъсан я: чакай балугъарни хъанва, кIвалерни ава, хзанарни ава, фуни ава... Чун са магъле хъанва, – гъилер къве патяхъ ахъайна, Къарчар бубади чпин тухумдин зурбавилиз ишара авуна.

– Пеленга вуч кIвалахзава?

– Пеленг чи алим я: ада медреса куьтягъна, ветегадал балугъариз тарс гузва, зиди зарафат я, – лагъана къужади. – Ада гила урус чIал чирзава...

Гзафбур тажуб хъана.

– Имни герек пеше я, – лагъана Исмаила, адан къилиз маса фикир яна: «И жегъилдив жуван мектебда тарсар гуз туна кIанда». Адан фикир Мегъамедазни аян хъана.

Къужади давамарна:

– Къуьзуь хъайила, инсандик са айиб акатзава: ам гзаф рахаз кIан хъун я, адавай са кIвалахни хъижезмач эхир... ГъакI хъайила, лугъун: я кIвале, я хуьре, я шегъерда вири хъсан жадай туш. Чи шегъердихъ вичин кимивилерни ава... Ина алимарни ава ина эфендиярни ава, ина угъриярни ава, ина жасусарни ава, ина вил пата авай гъаясузарни ава... Ина гъар кIваливай ягъиз-ягъиз хандин харж кIватIзавай нуькерарни ава...

– Ягъиярни, – вичин гаф кухтуна Исмаила.

– Гъамни дуьз гаф я. Эхъ, ягъиярни ава... И дуьньяда чи Чурул шегъердал гъужум тавур, ам къаз кIан тахъай, ам рам тавур я уьлквени амач, я пачагъни амач, я хан, бегни, – лагъана къужади. – Абуруз чи шегъер вучиз икъван ширин ятIа, зи къил акъатзавач.

Мегъамед гагъ Къарчаран хва, гагъ буба галаз пакамалай няналди шегъерда къекъезва: мусурманрин магъледин мискIинриз ва жуьмя мискIиндиз, медресайриз, чувудри ва хашпарайри капIзавай килисайриз фена, базарриз килигна, вичиз герек улубар маса къачуна, «Муграгъ» ва «Ярагъ» булахрилай яд хъвана. Инани, Ярагъдал хъиз, яд тухузвай рушари калар незвай, кIашкIум жакъвазвай.

Мегъамедаз къунши халкъарин динрикай, мусурман диндин хилерикай, суфийдикайни тIерикъатдикай, хабар хъана. Бубадивай жузуна:

– Сад Аллагъди гзаф динар вучиз акъуднай? Са дин хъанайтIа, хъсан туширни?! – мад рикIел Бункъ бубадин гафар хтана: «Я хва, алпанрихъ, сур лезгийрихъ, чпин аллагъар авай: Алпан – цIун аллагъ, Атар – ракъинин аллагъ, Мен – вацран аллагъ, Тавар – цин аллагъ ва мад са шумуд».

– Ахътин гафар лугъумир, хва. Астафируллагъ лагъ, – меслят къалурна бубади. – Садра за ваз ихътин суалар вугун къадагъа авур тир... Жувак

гележегда гъарам-гъешем кутамир, жуван фикирар, ниятар, къастар михьйдаказ хуьх... Вири дуьз жеда... Виридаз михь итимар кІанзавайди я: чна писбур я лугъзвай хандизни, пачагъдизни... михь кьуллугъчир кІанзава.

– Астафируллагъ, – лагъана гадади, амма суал рикІе амукъна.

Хуьре амаз ният авур вахт куьтягъ жезвайла, Мегъамеда бубадиз лагъана:

– Зун Чуралдиз гъайи вун сагърай, буба. Заз ина гзаф затІар чир хъана.

– Вун и сефердилаи рази ятІа, зун шад я. Масадавай ван жедайдалай жуваз акун хъсан я, – мисал хъиз, тестикъарна Исмаила. – Зунни гъакІ ацукънач гъа, зазни гзаф затІар чир хъана.

Мисалра, мугъман пуд йикъанди я, мугъман хъфена кІанзавай иесиди аял гагада, лугъзва. И адет чиз, ярагъвиар къуд лагъай юкъуз, сур къутанриз сагърай лагъана, хуьруьз хъфена. Абур хзанри, къуншийри, Меккедай хтай гъажияр хъиз, къаршиламишна.

Мегъамеда юлдашриз вичиз акур Чураал къеледикай, шегъердин ажайиб чкайрикай, къуд-вад чІалал рахазвай инсанрикай яргъалди суьгъбетарна.

8.

Чураал шегъердай хтайдалай гуьгъуьниз Мегъамедакай тамам фикирар, хиялар, мурадар авай жегъил хъана, на лугъуди, ам, Мисридин къилин медреса куьтягъна, хтанвай алим я. Савадлу жегъил гагъ гадайриз, гагъ жегъилриз, гагъни яшлу итимриз лазим жезва, гъабурун юкъва аваз аквазва.

Ярагъар, гатфариз кул авунвай куьнуь хъиз, гъерекатдик ква: базар ргазва, ким итимрай ацІанва, карханайри кІвалахзава, мижевирди мискІиндин къавалай йикъа пудра мусурманриз капІиз эверзава, адаз чизва: уьзденар, лежберар ва нуькерар вад капІиз агакъзавач. Мижевирди гъикъван кІевиз гъарай авуртІани, суьгъбет къатІна, кимелай къарагъна, мискІиндиз фидайбурун къадар тІимил я. КапІиз ашкъи авачирбурун тІварар Малла Исмаила вичин гъар вязда къазва, абурун рикІел чпин пак везифа хкизва.

Карвандин рекъай парар алай балкІанрин, къатиррин ва ламарин карванар (бязи тилитра абурукай гардан патахъ девеярни хкатна аквада) татІана физва: садбур – дагъларихъ, муькуьбур – арандихъ. Дагъларин хуьрериз физвай карванар Ярагъдал акъвазвава: савдагарри ял язава, капІ-театзава, чпив гвай пек-партал, къаб-къажах, къел-нафт гъа къвалав гвай базардал маса гузва, пар къезиларна, гъем-гъуьш туна, рекъе гъатзава.

Карвандин рекъай хуьруьхъди ажайиб гъайванар хкаж жезвайдакай сифте аялриз аквазва: абуру куьчейра «Девеяр!» гъарайрин ванер твазва.

Вини Ярагъ хуьр Чураал шегъердиз ушхар я, анжах ана я къеле авач, я мискІиндал минара алач. Жуьмя мискІин къве мертебадин, пуд шуькІуь дакІар квай куьгъне дарамат я: сад лагъай мертебада мектеб ава, ана фекъиди аялриз Къуръан кІелиз чирзава; къвед лагъай мертебада инсанри капІ-театзавай чІехи кІвал ава. Айвандин дестекдал исламдин лишанар: гъвечІи къацу пайдах, вацран ва гъетрен шикилар алкІурнава. Гъар сивин суварриз, кпІунин вахт мукъвал жезвайла мижевирди гагъ мискІиндин айвандикай, гагъ къавалай гузвай хабарар, эвергунар вири хуьруьв регъятдаказ агакъзава.

Хуьре виле акъадайди Куьре хандин сарай я. Ам мискІиндилаи агъадихъ галай тІулал ала. Уьзденрин, лежберрин сад-къве мертебадин кІвалер къакъан, сада са рат къван чка къунвай, хъархъун ва тутун татарин серинрик ква, вири санлай акванни ийизвач.

Инсанриз, иллаки аялриз, хуьре виридалайни итижлу чка базар я: ина авачир суфатдин ва дундин инсанарни, абур рахазвай чӀаларни, маса гузвай мални, парар гъанвай улакьарни, белки, Тевризда, Истамбулда, Мисридани авач жеди. Пакамалай няналди савдагаринни муьштерийрин арайра къекъезвай аялриз араб, фарс, туьрк ва гъатта хатай-хутай гафарни чир жезва. Пуларай: Ирандин туьмендай, Урусатдин червондай... кьил акъудиз жезва. Абурукай савадсуз инсанриз мал къачуз куьмек жезва.

– Чи аялриз мектебдилай гзаф чирвилер базарди гузва, – зарафатзава кимел алайбуру.

– Зарафат кьий, рикӀивай тахъайтӀа, – лугъузва Бункь бубади.

Малла Исмаилаз хьел къезвеч, ада баркут гьалчзавайбуруз жаваб гузва:

– Базар хьиз, чи аялриз кимни мектеб я: анжах чи кими, хуьруьнвиар, аялриз гъамиша къени тербия гузвач. Бязи хванахвайри эдебсуз гафар лугъузва, кутуг тавур чешнеяр къалурзава.

Малладиз жаваб гудай касни хъанач.

– Карвандин рехъ – чи бубайрин рехъ я, – лагъана Бункь бубади. – Ам миxьиди, ислягъди, шадди хъун лазим я. Адет гъахътинди я.

...Са сеферда савдагарин карвандихъ галаз Вини Ярагъдал сун куьгъне абаяр алай, яргъи рехи чуруяр квай къве ажайиб итим акъатна: абуру, базардин са къерехда ацукъна, Аллагъдин тӀвар къаз, араб чӀалал Къуръандин сураяр хуралай кӀелзавай, зикирар ийизвай. Абуру чпин вилик инсанри язухдай эцигнавай фу, къафун незвач, анжах яд хъвазва.

– Вув! Яраб и кесибар вужар ятӀа? – язух чӀугуна, жузуна Мегъамеда бубадивай.

– Абуру суфияр я, – жаваб гана, Малла Исмаила хва «суфий» гафунин гъавурда туна.

«Суфи» гаф Мегъамедаз Дербенда ван хъанай, анжах чан алай суфияр, абурун кьилин лишан тир сун абаяр алай итимар, сифте яз аквазвай.

Мектебда аялрин рахунар, суалар суфийрикай хъана, абурукай Исми муаллимди (адан лакӀаб сухтайрин арада «ЧӀурал малим» я) суьгъбетна:

– Ислам дин къабулун, мусурман хъун, балаяр, им анжах Аллагъдин тӀвар къуналди, адаз капӀ-тӀеат авуналди, Къуръан кӀелиз чир хъуналди куьтягъ жезвач. Абурухъ галаз санал чаз, мектебда кӀелзавай аялриз, савадлу инсанриз, исламдин ери-бине, адан илим чир хъана кӀанда. Исламдихъ вичин илимдин рекъер-хулер, месела, суфият, тӀерикъат... ава. И рекъерихъ-илимрихъ гъардахъ вичин къетӀенвилер, вичин истемишунарни ава.

Вилер экъисна яб гузвай аялривай мад давам гуз хъанач, абуру тадиз жузуна:

– А рекъер-хулер гъихътинбур я, абурун деб вуч я, чан малим?

– Тади къачумир, балаяр, за исятда жуваз чидайвал квез вири лугъуда... Суфий – им чи ислам диндин са илим, са хел я, – муаллимдин гафар са аялрин кьилиз физва, садбуруз къуншидин къавалай верчер феи хъизни жезвач, анжах вирибуру вилери лупӀ тийиз яб гузва (яб тагайдаз муаллимдин гъиле авай шуькӀуь тӀвал килигзава). – Ада, суфий илимди, мусурманривай миxьи рикӀелди Аллагъдиз ибадатун, жув ниятдай адаз мукъва авун, жуван нефс хуьн: фу тӀимил тӀуьн, ядни тӀимил хъун... истемишзава... Квез чи хуьруьз атай суфияр акуна: гишила авайтӀани, къарих тиртӀани, абуру чпин вилик квай няметар незвачир, ядни тӀимил хъвазвай... Суфияр лезгийрикни квайди я, гъавилияй чаз гъахътин тӀварарни ава...

– Бес тПерикъат вуч я?! – Мегъамедаз гзаф чириз кІанзава.

– ТПерикъат – им рехъ лагъай гаф я, амни исламдин са илим я. Адахъ вичин, суфийдилаи артухан, истемишунар ава.

– А истемишунар лагъ ман, Исми малим, – тІалабна Мегъамеда.

– Абур за квез чІехи хъайила лугъуда, – муаллимди рикІай фикирна: «Абур, чан балаяр, зазни бегъем чизвач, гила улубрай кІелна, чидайбурувай хабарар къуна, чирна кІанда, муаллимдиз чир тахъун айиб я». – Заз ван хъайивал, дережадин жигъетдай сад-садав гекъигайла, суфий – мектеб я лугъуда, тПерикъат – медреса, яни тПерикъат гъакъван виняй я.

–ТПерикъат! – вичин рикІиз гъахъай гаф тикрарна, Мегъамеда жузуна: – Ам гъакъван зурба илим яни?

– Я лугъуда. Заз а илимдикай бегъем чирвилер авач, – хиве къуна Исми муаллимди.

...Мегъамедан рикІел хтана: къуд-вад йис видик, садра ам Усейдерни галаз кимелай булахрал физвайла, абуруз са яшлу туькме итим акунай, адан патав гъуд къван авай къарини гвай.

– АтІам къузуъ тежедай СагІан буба я, адаз вирида Бункъ буба лугъузва, – явашдаказ лагъана Уьсейдера. – Чи дахди лугъузвай, бес Бункъан виш йис хъанва.

– Вув, гъакъван гзаф?! – Мегъамед тажуб хъанай. – Яда, бес ам жегъил аквада хьи?!
 – Къуьзуъ жезвач ман.
 – Ша, вичивай хабар къан, – теклифна Мегъамеда.
 – Ша, – къведни фена, салам гана, къужадихъ галаз мукъувай таниш хъана.

– Я ба, ви виш йис яни? – жузуна Мегъамеда.
 – Эхъ, хва, – викІегъдаказ рахана къуьзек.
 Гада чашмиш хъана, ятІани явашдаказ жузун хъийиз алахъна:
 – Бес вун жегъил аквазва хьи, я буба?
 – Ам зи къаридин тахсир я, гъадавай хабар яхъ, адан тІвар ЦІийиварз я, – къвалахъ килигна, – ам инал алай тир. Я руш, вун гъинихъ алатна? Амач. За адаз ЦІийирагъ лугъузва. Гъада зун, чан балаяр, гъамиша цІийидаказ хуьзва.
 – Яда, я кІвал чІур хъайи Бункъ, вуна гъикъван тапарарда? – хабар къуна анихъай атай Гъашима.
 – Гъей, жуван сив хвена, инлай эляс, – Бункъа, кицІиз ери лугъудай хъиз, гъил эляна. – А кимидаз яб гумир, – лагъана гадайриз.
 – Я буба, вуна капІ-теат ийизвач лугъузва. ГъакІ яни?
 – Я балаяр, зун шумудахъ инанмиш жен? За шумуд пайгъамбардин кавалдал капІин? Чи лезгийриз такур жуьре фекъи-фахра амач, – яцІу, кунту тупІар къатиз, гъисабна: – гъуцар хъана, заратІишар хъана, чувудар хъана, хашпараяр хъана... Гила ислам хъанва... Низ чида, мад вуч хъжедатІа... Зун вил кваз акъвазнава.

Бункъ бубадин гафар, фикирар жегъилриз сифте ван къвезвайбур тир. Абур, сагърай лагъана, къужадин гафари къил какадарна, алатна, булахрал фена.

...Мегъамед, гъилер-кІвачер чухъвена, капІ авуна, хъуьтуьл месел къаткана. Юкъуз гзаф къекъвена, салан кІвалахарна, аялриз тарсар гана, ам къарабас цайи лежбер къван галатнава. Амма ахвар къвезвач: къиле бубадихъ галаз хъайи рахунар тикрар жезва.

Мегъамеда аял чІавалай гзаф кІелзава, гзаф гафар, чІалар, вакъиаяр хабар кьазва, къужайрин суьгьбетриз яб гузва. Къецепатан чІалар ва зарийринни мазанрин эсерар хуралай чирзава. Адан мурад гзаф кьекъуьн, гзаф акун тир, датІана Мекедикайни Мединадикай, Мисридайнни Истамбулдикай, Бухарадикайни Тегъерандикай... фикрарзава. Чехида лагъай гаф, улубдай кІелай чІал, яб гайи мани гьасятда кьазва, лазим чкадал тикрарзава... Вичелай рази жезвач, мадни гзаф чириз, дериндай ахтармишиз алахъзава.

Гада хиялдай вичиз са кьерехдилай килигзава, на лугъуди, ада вичин амалриз, къилихриз кьимет гузва:

«Зун, гафун кьилиз цІудра «вучиз» хабар кьаз, ихътинди вучиз хъанай? Дидени закай инжиклу жезва, бубани... Белки, къуншийризни зи суалрикай гъяз кьезвачтІа... Ихътин суалри, абуруз кьезвай жавабри зи муъмин рикІе шаклувилер твазва... Исмаил буба гъахъ я: абур зи рикІел шейтІанди, иблисди гъизвай суалар я жеди... Астафируллагъ... Бес за вучин? Жуваз вилералди акур, жув тажуб жезвай, жуван кьил акъат тийизвай кардикай хабар кьун тавуна акъваздани? Завай акъваз жезвач эхир... Исмаил буба гъахъ хъуй... Бес гъа и чи кьвалав гвай ХенжелкІеледин синагъугъдиз капІиз кьведай чувудар ацукъдай кІарасдин михъи, лацу дезгеяр акурла, за вуч авун, вуч лугъун лазим я? Чун, ярагъвиар, мискІинда къецІил чилел, метІер хъукъвай чилиз яна, кІвалакІар, рипер эцязавай хъиз, тІар жез вучиз ацукъзава? Бес вучиз лагъана хабар къадачни? Хабар кьун гунагъ яни? Заз акунай: ЧІурал шегъерда урусрин килисада хашпара инсанри кІачел акъвазна капІзава. Абуруз Иса пайгъамбардин суьрет аквазва. Бес чаз вучиз Мегъамед пайгъамбардин, – салават гъана, – суьрет аквазвач? Ам хъайи инсан я эхир? Ибур чІуру суалар яни? Дуьньядин а кьилий и хуьруьз кьезвай шикилчийри чи хуьруьн, кІвалерин, мискІиндин, ханарин, кимел алай инсанрин суьретар чІугвазва, абур хутахна, къазетриз акъудзава... Кард кьуьнел алай Аслан хан яргъал уьлквейра машгъур жезва. Им пис кар яни? Чунни вужар ятІа, гъихътинбур ятІа акурай ман, – Мегъамед хиялдай вич феи хуьрера ва шегъерра кьекъезва, мад физ, акваз кІанзавай чкаяр хиялдиз гъизва, вич азад инсан яз гьиссзава. – Азад инсан?! Зи дидеди лагъайвал, азад кьуш цава жеда, къазад кьуш, кІвачихъ шалам галаз, гъаятда... Зун гъихътин инсан я? Зи кІвачихъ са затІни галач, – иесидиз хабарни авачиз эрчІи кІвач юзана. – Азад инсан я! Бес вучиз заз «Аллагъдин лукІ» лугъузва? Зи кьисмет цаварал гъыззава? Бес заз са ихтиярни авачни? Зун, жуван бубаяр хъиз, Аллагъдихъ инанмиш инсан я. Зи суалриз жавабар жагъанайтІа, зун мадни кІевелай инанмиш жедай хъи! Астафируллагъ! Ксана кІанда, зун пакамахъ Къукъудихъ галаз къарагъна кІанзава» – Къулгъу кІелна, вилер акъална.

9.

Чехи жердавай Мегъамедан рикІин шадвилер тІимил, туькьуьлвилер гзаф жезва. Себбарни гзаф авай. Сифте туькьуьлвал кьуншидал алай юлдашрикай хъана. Абур, Уьсейдерни Къиблет, гъар сад са жуьредин къилихрин инсанар я кьван: сад лагъайди дугъри, лагъай кар ийидай, таб квачир инсан я, анжах адак гъамиша каш ква, вичизни гъар юкъуз Мегъамедавай нисини фу кІанзава; кьвед лагъайди угъривал квай инсан я: ада юлдашрин кІегъебар чуьнуьхда, гъиле аваз къуртІани хиве къадач, тапарарда, Мегъамедавай гъар юкъуз хабар къада: «Къез чалай гзаф малар-

хипер вучиз ава? Абур квез гынай атана? Чувудрин хуьрерай чуьнуьхнани? Куь бубаяр угърияр тирни? Зи Эгъмед бубади гьакI лугъузвай».

Мегъамед кьвердавай Уьсейдераз мукъва жезва, Къиблетавай къакъатзава. «Заз туькьюль, пехил, дилибудала юлдашар герек туш, – фикирзава ада. – Инсандихъ инсанвал кIанда. Яраб Къиблетаз кIвале гьихьтин тарс гузватIа?» Гадади кIвале вичин юлдашрикай суьгъбет авурла, Исмаил бубади лагъанай:

– Абур, хва, чпин бубайриз ухшар я: садан буба бейниван инсан я, муькуьданди – пехил рикI авай чIулав гъуьлягъ я; сад лагъайди хийир гуз, къвед лагъайди зарар гуз гъазур я. Абур захъ галазни аял чIавалай гьакI я. Тажуб жемир. Вучда? Инсандин тIебиат гъахьтин затI я. Са гьилел алай тупIар сад туширвал, – хкажна, эрчи гьилин тупIар юзурна, – са диде-буданни аялрин къилихарни гьар жуьре жеда. Вуна, хва, гьар сад, вич гьихьтинди ятIа, гьакI къабула. Виридал, ам ви хва-стха хъайитIани, садлагъана ихтибармир, ам сифте сад-вад юкьуз ахтармиша. Дугъридаيني, угъридаيني игридай къил акъудун четин кар я.

– Буба, Къиблета чакай лугъузвай гафар тапарар яни?

– Эхъ, лацу тапарар я! Эгъмеда чакай, гуя чи бубаяр угърияр тир лугъуз, чIуру ванер чукIуриз гзаф вахтар я.

– Вучиз?! – гада тажуб хъана. – Вучиз?!

– Вичин туькьюльвиляй, писвиляй, алчахвиляй... Ада, кIел-кхьин чир тахъана амай угърашди, рикI пехил угърашди, чи суфрадилай незвай факай къвани регъуь тахъана, кимерал къасухдай тапарзава: чаз, фекъийриз, са затIни чидай туш лугъузва... Чун къацIуриз алахъзава. Бязи дугъри инсанарни секе итимдин гафарихъ агъазва.

– Ахьтиндан сивихъ, я тим, са капач галуькъариз жедачни?! – жузуна хъел акатай папа.

– Заз, хуьруьн малладиз, къуншидихъ капачар галуькъарун кутугнавач. За садра адаз лагъайди я, ам кисна аквазвай... Гила вичин гада гьалдарзава... За адаз мецелди лугъуда, ахпа мад вичин етихдиз чIуру тарс гуз хъайитIа, са гъуд гвайди жагъурда ман.

– Ийидай кар жува ая, – меслят къалурна кайваниди.

– Заз жуван гьилер къацIуриз кIанзавач.

– Дуьз, – фикир тавуна, тестикъарна Мегъамеда. – Зак гъутар квазва: гьар са данадив за жув къацIуриз тадач!

– Вуна – герек авач! – дидедин рикI аватна.

– Ам гъадаз чизва, – гъуьлуь паб секинарна.

– Мукъаят хъухъ, – буба хчин къетIивилелай рази хъана. – Вуна жувни, юлдашрихъ галаз кати-галтуьгиз, къванер хкажиз, «Женгинин ратIрал» женгин къугъунра иштиракиз, гужлу ая, хва. Герек къведа, – къве гъудни хкажна, чуькъвена къуна, зурзурна: им бубади хциз гайи намусдин сад лагъай тарс хъана. – Вири хъсан гафунин гъавурда акъазвач, гужни къалурна кIанзава.

Мегъамед аял чIавалай къакъан буйдин, чан-тан авай, залан гъутар квай, дири, хци, верг хьтин гада тир. Ам юлдашрихъ галаз, абуру вичин кефи хайитIани, кикIинрик-чухунрик экечIдачир, акси яз, кикIизвайбур туькIуьр хьийиз алахъдай. Гужуниз гужунин жаваб гун лазим хъайила, гъудни хкаждай, садра-къведра Къиблетахъни галуькъарнай. Ам яваш-яваш хуьруьн, мягъкемадин сифте гадаирин, ахпа жегъилрин къил хъана. КIубанвиляй адал «Ярагъ ялав» лакIаб акъалтна.

Мегъамедан куьмек кІанзавайбур, арачивал герекбурни гзаф жезвай. Паталай атайбуру Ярагъ Ялав, лацу чинал чулав спелар алай гада, хабар къазвай. Ахътин гада Малла Исмаилан хва тирди чир хъайила, тажуб хъана, амукъзавай.

– Ам исятда Женгинин ратІрал ала, – ярагъвийри тІуб туькІуьрна, хуьруьн кефер кьерех къалурдай.

Ярагърин жегъилар хуьруьн РагъакІидай пата, сурарин къаншарда, алатай несилри тарар, валар, цацар акъудна, гъазурнавай майдандал (адаз сур йисарилай «Женгинин рат» лугъузва) кІватІ жезва. Абуру жуьреба-жуьре къугъунар: юкьварар къун, къванер хкажун, къванер гадарун, гапурралди бягъс чуьгун, сада-сад юкьвалай къуна гъалчун... тешкилзавай, чпин гъилер-кІвачер гужлу ийизвай, чеб халис женгериз гъазурзавай.

Мегъамедан гуьгъуьна гъамиша вичин вафалу дуст Уьсейдер, гъвечи стха Абдулгъани жедай... Магълейрин, мягъкемадин жегъилар, десте-десте хъана, сад-садал тепилмиш хъайи дуьшуьшра Ярагъ Ялавдизни куьмек герек жезвай: абур секинариз Уьсейдерни Абдулгъани эгечидай.

Вини Ярагъдал кьиле физвай гьерекатар гила Урусатдихъ галаз сих алакъада хъана.

Къавкъаздал фадлай урус пачагърин вилер, якІун куьк тикедал гишиндан вилер хъиз, алай. Абуруз чизвай: къакъан дагъларинни чими дугурин ватандал гагъ персери, гагъ арабри, гагъ магъулри, гагъни туьркери гъужумарзава; ам гужуналди къазва, амма яргъалди хуьз жезвач, гъавилай гъилай ахкъатзава; азадкаказ вердиш хъанвай алпан, абазин, гуржи, чергес, чечен... миллетар садавайни муьтІуьгъариз жезвач...

XVII асирдин эхирда, къибле гъукуматар зайиф хъайи уламда, урус пачагъди вичин къушунар къибледихъ чуьгуна: са пай Чулав гуьлуьн кьерехдай, муькуь пай Каспий гуьлуьн кьерехдай агъадихъ фена, Къавкъаз зурба хехинал къаз эгечиана.

Садлагъай Петр кьиле авай къушунди 1722-йисуз Дербент шегъер къуна (ана гилани урусрин пачагъди йиф авур къазма ама).

Лезгистандин са пай, Къулан вацІун эрчи пата авай магъалар, Тифлисдай атай урус къушунди къуна... Ам тамамвилелди муьтІуьгъарун, пачагъдин пацук акатун-хкатун яргъал йисара давам хъана: чпивай азадвал къакъатун лезгийривай сакІани эх жезвачир: халкъ акси женгиниз къарагъзавай, лап чІехи женгер 1727-йисуз кьиле фенай.

ИйиараГъажи Давуда ва Фетали ханди Лезги гъукуматар тешкил хъувунай, абурун мурадар кьилиз акъатнач: жегъил гъукумат къуншидал алай азгъун гъукуматрин хаин сиясатди чкІидай йикъал гъана, чпиз муьтІуьгъ гъвечи ханлухриз элкьуьрна.

Лезгистанда урусри эхир чпин гъукум эцигна: ханар, беглер, фекъияр авайвал туна, чеб абурун кьилел агъаяр, регъберар хъана.

Халкъдал акъалтзавай зегъмет, гуж, зиллет кьве сеферда артух хъана: ханарин, беглерин ва фекъийрин хийирдиз чуьгвазвай зегъметдилай гъейри, гъар йисуз урусризни къуллугъна кІанзавай: пачагъдин хазнадиз къизилдин пул гана, аскерриз недай суьрсет ва балкІанриз алафар гъазурна, къушунар фидай рекъер атІана кІанзавай. Зегъметчи халкъ мадни кІеве гъатна... Икъван залан парари еке наразивилер, яракълу аксивилер арадал гъизвай... Абур югъ-къандавай артух жезвай.

Гъажи Давудан девирда хкаж хъайи къагърманвилин руьгъ женгиниз элкъвезвай.

Ватанда авай гьалар акваз, Мегъамед фикиррик акатзава, адан шадвал квахъзава... Ам варарай хтайла, гъаятдик къетГен гьерекат акатзава: адан къаншардиз сифте Къукъу такабурлудаказ къвезва, ахпа Царбади хуруз хкадарзава, гъамиша твар кІанзавай верчер, луж гана атана, къилел акъахзава, анжах са кац яргъалай килигзава, вучиз лагъайтІа и мярекатда ам такІанбур гзаф ава. Вич гъайванриз, къушариз кІанзавайвал, абурун вафалувал, ачухвал, шадвал акурла, гададин рикІиз регъят жедай ва ада фикирдай: «Дяве авачиртІа, чи хуър-кІвал секин тиртІа, халкъ икІ шад тиртІа, гъикъван хъсан тир?! Инсанарни гъа ихътин къушар хътин ачухбур, вафалубур тиртІа, гъикъван хъсан жедай?!»

Багърияр акурла, рикІиз шад хъана, михъивилер авуна, гада, кІвачер кІаник кутуна, суфрадихъ ацукъна. Дидеди адан вилик таза фу, яр акъатна, чІирчІирзавай къайгъанах, шур, яд эцигна.

– Неъ, чан хва, гьалал хъуй ваз, – лагъана Мисая. – ХинкІал нянихъ, хзан кІвалив ахгатайла, жеда. Им ваз каш рекъидай сиверчи хъуй.

– Сагърай, чан диде! Бисмиллагъ, – Мегъамед яваш-яваш тІуьнив эгечІна.

10.

1787-йисан гатфар. Тебиат милайим я: цавар михъиз алахънава, къезил шагъвар ква, рагъ вичин рекъяй хъуьрез-хъуьрез физва, гъава я къайи, я чими туш.

– Мухариз къиб язавай йикъар гъа ихътинбур хъун лазим я, – лугъузва Бункъ бубади лежберриз. – Магъсул секиндаказ чрана кІанда: икІ мухан къилер заланбур жеда, гъар къилияй са капач магъсул авахъда.

Жемят чуьлдин кІвалахрал физва.

Мух, нехв, къуьл цанвай никІера дишегълийри: рушари, сусари, яшлу папари, десте-десте хъана, эчІелар эчІезва. Инсанрин вилер магъсулар дигмиш хъунал ала. Сифте жедайди мух я. Ахпа гъар са кІвале калар, сав, гъуьр жеда, нянрихъ суфрадал хапІа, хешил, луьркъ, чул (абурун винел нихъ вуч аватІа: чІем, вирт, нек, маст, къатух, тугъ жеда) къведа.

Кимерал къвезвай жегъилрин, булахрал физвай рушарин, куьчейра авай аялрин жибинра калар жеда. Дидейри абуруз лугъуда: «Неъ, чан балаяр! Къведра калар тІуьн садра як тІуьр гъисаб я».

БалкІанрал алай къаравулри, къурухчийри мулкарилай, никІерилай чархар язава: абуру бегъер угърийрикай, зияндиз къведай маларикай, балкІанрикай хуьзва.

– Ибур эхиримжи эчІелар я, чан вахар, рушар, – лугъузва са дестедин кавха дишегълиди жегъил юлдашриз. – КІвач алуькбай магъсул мад къарагъ хъийизмач гъа! Мукъаят хъухъ!

Мезредин са къилияй рушарин манидин ван акъатна:

**Паласадай гар атана,
Гар атана тади галаз...**

Мерзедин муькуь пипІелай абуруз жаваб хгана:

**Вучиз вуна рикІ акъудда,
АкъалтІай гаф лугъун тийиз?!
НикІин са пипІай лугъузва:
Зун дакІардай килигайла,
Гъуцарсувун кІукІ аквада...
НикІин муькуь пипІай жаваб гузва:
Вун масадал къару жемир,
За бубадиз ви тІвар къада...
Манийрин, гъавайрин гъуьжет давам жезва.
Са дестеди лугъузва:
Вун базардиз физаватІа,
Заз лацу шал къачу, гада.
Муькуь дестеди жаваб гузва:
Вун элкъвена хкведалди
За ви никІер михьда, гада...**

Са никІе авай пуд дишегълиди, сив-сиве туна, жуьшдалди лугъузва:

**Ярагъарин гур базарда
Лацу генже гуз акъатна.
РикІ алаз къур вун акурла,
Зи пІузарар куз акъатна.**

Рагъ Гъуцарсувухъ чуьнуьх жезва. Гъава серин хъана. Гъар сад вичин хуьруьхъ, кІвалихъ элкъвешдай вахт я.

ЭчІела авай дишегълияр чпин юрдерал хъфиз гъазур жезва. Далудал веъбин шелеяр къуна, гъиле виликамаз гъазурнавай къевин къачІарин паквар аваз, парар алай карван хъиз, рекъе гъатзава. Хуьруьз агакъайла, абурун вилик къевин къачІар кІанзавай аялри чукурзава: гъарда вичин вахан, дидедин, бадедин вилик чукурна, абурувай пакв-пакв таза къачІар къачузва, абур каш кваз незва, куьчяр къачІарин чкалрай ацІурзава.

Гъеле гатун кІвалахрив эгечІ тавунвай виниярагъвияр кІвалин-къан къайгъуяр тамамарунал машгъул хъанва: итимри гъаятрал алай жагъунар цІийи хъийизва, дишегълийри кІвалер лацу чепедай асунзава. Бязибуру чпин айванрин цлар «Кирежар кайи чкадай» гъизвай лацу къванерикай гъазурзавай гъурадай асунзава.

ЭчІелай хтай дишегъийри, чуьлдай хтай нехирди юкъуз секинзавай хуьрел чан хкана: чан-рикІ, суал-жаваб, суьгъбет-сала, гъарай-эвер, шел-хвал къалин хъана. Гъаятра калерикай нек ацадай ванер ва жуьреба-жуьре атитар гъатна.

Гатфарин югъ нянихъ элкъвезва. МискІиндин вилик квай ким итимрай ацІузва: абур, атай-атайбур, салам гуз, чпин чкаяр чидайбур хъиз, вили, лацу цІалцІам къванерал, нажахдал къуд пад ягъна, туькІуьрнавай чуькванрал ацукъна, суьгъбетрик экечІзава. Са патал хъиз жегъилар, гапІал-гапІал хъана, кІвачел акъвазнава: абуру гагъ къужайриз яб гузва, гагъ ина-ана вил экъуьрзава, гагъ сада-садаз хуьруьн хабарар гузва.

Вин Ярагърин чІехи ким – хуьруьн хабарин кІватІ я. Инал бармакар гзаф жеда, итимар тІимил. ГъакІ хъайила, тек-туьк къаларни акъатда... Къужаяр, яшлу итимар кІвалериз хъфизва, ким гадайриз амукъзава...

Кӱнтӱгал алай кимелай гзаф чкаяр: Куьре хандин сарай, къванцин пару галай къве мертебадин еке дарамат, базардин майдан, карвансара, хуьруьнвийрин юхсул кӱвалер, балкӱанринни девейрин карванар фидай рехъ, салар, багълар ва никӱер, булахрилай кварара, гичинра аваз яд тухузвай рушар, Агъа Ярагърин хуьр, Каспий гъуьл аквазва.

Карвансарадик гьерекат ква... Базардин майдан, инсанар алахъна, ачух хъанва. Анал, тӱшер чиле туна, кицӱер къекъевезва, кацер яргъарилай килигзава, хаталувал гӱссайбур тарариз акъахзава.

Куьпдин къуларай эхиримжи гумар акъатзава: гъалар кязавай чувуд итимар Хенжелкӱеледиз хъфиз рекъиз экъечӱзава. Чатарни баябан хъанва: абурун иесияр хуьруьз гъахъ хъувуна, чпин михъивилер авуна, мискӱиндиз физ гъазур жезва. «Литерхана» тӱвар акъалтнавай майдандални кас-мас аламач... Зегъметдин югъ куьтягъна, ярагъвийр нянин къайгъуйрик экечӱзава.

Куьпчи Шими ва адан гада Мата чувудар я: абуру, гъар юкъуз Хенжелкӱеледай Вини Ярагъдал къевез, куьп кутаз, инсанри вугузвай сун гъалар рангарал вегъиз, къимет къачуз, чпин къил хуьзва. Мата Мегъамедан тай я, абур дустарни хъанва.

Хуьруьн майдандал гъар юкъуз, иллаки базар кӱватӱ жедай жуьмядин юкъуз, пакамалай няналди жуьреба-жуьре суфатрин, рангарин, дунарин, лезги, араб, фарс, туьрк ва урус чӱаларал рахазвай дервишар, сиягъатчияр, алимар ва сухтаяр, мал маса гузвай савдагарар, тажирар ва алверчияр, кард къуьнел алай беглер, абурун суьретар чӱугъазвай шикилчияр, къакъан балкӱанрал алай хандин яракълу нуькерар, мегъмелагар теклифзавай чувудар, садакъа кӱанзавай сагъилар, къекъеврагар... ала. «Вини Ярагъ хуьр туш, Шеки шегъер я», – нубат алаз лугъузва Мазан Мусая.

Ярагъдал къевезвай инсанрай къил акъудун: дуст вуж я, ягъийри ракъурзавай жасус вуж я чирун четин кар я. Ярагъвийр ихътин жуьреба-жуьревилехъ галаз вердиш хъанва: абуруз мугъманрикай хванахваяр, хнахвайрикай – дустар, дустарикай – къавумар хъанва. «Ярагъвийр – жумарт инсанар я» – лугъузва яргъай атанвай яхулри.

Гъятрал цӱаяр хъувунва, кайванийри хърара, акайра, тӱанурра пакамахъ фад кӱвалахал фидай лежберриз, уьзденриз фар чразва. Хуьрелай таза фан атирар алахъзава.

Хуьре Куьре хан Асланни малла Исмаил, абурун къве мертебадин кӱвалер виле акъадайбур, тӱвар-ван авайбур я: сад лагъайбур хакъдик какахъдач, на лугъуди, абуруз кичӱезва, гъакъикъатда халкъдиз абурукай кичӱе я; къвед лагъайбур гъамиша халкъдин арада ава.

Аслана вичин ханарин тухумдал дамахзава. Малла Исмаилаз чпин ирид бубаяр чида, ада гъар мажал хъайила аялриз гъисабзава:

– Зи буба Малла Камал тир, адан буба Малла Нуьзуьр-эфенди тир...

– Зи буба Малла Исмаил я, – тухумдин сиягъдик Мегъамеда вичин бубани кухтазва..

– А сиягъдик жуван тӱварни кутур, чан хва, – меслят къалурзава Мисай дидеди. – Вунни къе-пака, Аллагъди гуй, малла жеда.

– Чи вири бубаяр фекъийар, маллаяр, имамар тир... Хуьре чи вад бубадин сулар ава, вад сурухъни тӱварар, тарихар кхъенвай, терехил яна, туькӱурнавай къванер гала, – дамахдивди лугъузва Исмаила. – Чи «Фекъийрин» тухумдиз вири Куьреда гъуьрметзава, вучиз лагъайтӱа чи вири бубайри намусдалди кӱвалахна, чпиз рагъмет къазанмишна, зани, балаяр, Аллагъдин тӱвар, –

салават гъизва, – рикле аваз, мецел алаз, михьидаказ кIвалахзава, квезни гьакI кIвалахун веси тазва. Михьивилелай хъсан затI авач: ви гуьгъуьна я душман жедач, я халкъдин къаргъиш, – ял акъадарна, алава хьийизва: – Къаргъиш пис затI я, балаяр, ам фад-геж, эвел-эхир галукъдайди я.

Малла Исмаила вичин мектеб медресадин дережадиз акъудиз алахъзава. Сухтайриз лугъузва:

– Куьне кIелзавай чка, медреса, араб чIалал дараса, чирун лагъай чIал я. Яни кIелунин в кхьинин кумекдалди яшайиш, дин, илим чирна кIанзава. Медресада куь хиве кьве ферз ава: кIелун ва чирун. Абур кьилиз акъудун патал кIела ва чира!

Малла Исмаилан медресада, Къуръан кIелиз чирунилай гъейри, аялриз гьисабдин, тIибдин, цаварин, чилерин тарсарни гуз эгечIзавай, ахпа агакъунар къазанмишнавай аялар чIехи медресайриз ракъурзавай. «Им залай алакъдай хъсанвал я», – фикризвай Исмаила..

– За гайи тарсар яхъ! Квез чIехи алимин гъилик кIелиз регъят жеда, – лугъузва ада зигъин авай аялриз. Ахътин аялрин жергеда вичин хвани ава.

Мегъамеда вад йисуз бубадин мектебда кIелна. Ада Къуръандин чIукар: «Къулгъу», «Ясин»... кьейи-хайи чкайрал араб чIалал хуралай кIелзава. Таза малладин ширин ван галукъайла, инсанар тажуб хъана, сифте зурзун акатна, ахпа рикIиз регъят хъана, са куьнин гъавурда акъазвачIани, яб гуз амукъзава.

– Вун гъафиз яни? – жузунзава Мегъамедавай фекъийри.

– Ваъ, гьелелиг гъафиз хъанвач, жез алахъзава, – гададинди зарафат я, – за гъар пакамахъ Къуръандин са сура хуралай чирзава, – ахпа ада дуьз жаваб гузва.

– Аферин, вун халис бубадин хва я, – рази жезва саваддин гъавурда авайбур.

...Мегъамедаз сифте сиягъатар винихъ галай хуьрериз ийиз кIанзавай, ахпа агъадихъ галай хуьрериз: Агъа Ярагъиз, ХенжелкIеледиз, Мамрачиз... фин хиял тир. Бубади ам ЧIурал шегердиз тухунни хиве къунвай.

РикIик квай къван чкайриз Мегъамедавай садлагъана, мектебдин тарсар, кIвалдин кIвалахар туна, диде-бубадин ихтияр авачиз, физни жезвач.... Хиял ийиз, дустаризни малумариз, амма кьилиз акъуд тежез, тапрукъ хьиз, амукъзава.

...Са гъафте вилик Мегъамедни Уьсейдер балкIанрал акъахна, Руш къугъвай чархуниз килигиз физвай. Абурал рекъе Мата дуьшуьш хъана. Ада ярагъвийриз чпин хуьруьз, чпин кIвализ теклифна. Гадаяр рази хъана: абурук ХенжелкIеле тIварцIи, ахътин тIвар алай хуьр мукъувай акуни итиж кутуна.

Чкадив агакъна, Вини Ярагърин са магъле къван авай хуьр акурла, жегъилар сифте тажуб хъана, ахпа абурук хуьруьн акатна.

– Я Мата, куь хуьрел алай кIеле гъинава? – зарафат кваз жузуна Мегъамеда.– Ам аквазвач хьи?!

– Инал кIеле, жан ситхаяр, алай тир, лугъузва бубайри... Ам ягъийри чукIурна ман, – дугъри жаваб гана Матади.

– Ам чукIурай ягъияр вужар я? Лезгияр яни? – жузуна Уьсейдера.

– Ваъ, лезгияр чи ситхаяр я. Белки, персер, белки, магъулар ятIа? Чидач, жан ситхаяр, – хиве къунач: лезгийрикай ягъияр авун адаз инал, лезги дустар алай чкадал, хийирлу тушир.

Ярагъвийриз чизва: чувудрин къеле чукѳурайди лезгияр я. Абуруз Матадин сирлувал бегенмиш хъана. «Дугъриз акваз, хенжелкѳелеви амалдар я», – фикирна, Мегъамеда жузуна:

– Яда, я Мата, лезгияр куь стхаяр гьикI жеда: чун – мусурманар, куьн – чувудар хъайила?

– Чидач... Чун, ситхаяр хъиз, яшамиш жезва къван...

– Гъамни дуьз гаф я. Чун стхаяр я!

– Мата стха, къеле квез амач, бес куь хенжел гъинава? – жузуна Уьсейдера.

– И ви къулак квай байбут хенжел яни? – хъуьрена.

– Хенжелар чна чуьнуьхнава, – Матадини хъверна.

– Вучиз?

– Абур чна, хуьрел ягъийри вегъейла, акъудда.

– Куьне сенгерар къунвайди аквазва... – ягъанатна, ярагъвияр къведни хъуьрена.

– Куьне, жан ситхаяр, хъуьруьнармир... Гъа и гъвечѳи хуьре вири ава: ким, мискѳин, Гуьлгер вацѳукай хкудна гъанвай банд, регъв, салар, багълар, къвавахриз хкаж хъанвай ципицѳар...

– Гичинра авай чехир, – Мегъамеда сиягъ давамарна.

– Чахурни ава... Къе ам куьне хъвада, за квез гуда, – лагъана Матади.

– За хъвадач, чехир мусурмандиз гъарам я, – лагъана Мегъамеда.

– Зани хъвадач, зунни мусурман я, – тестикъарна Уьсейдера.

– Зани къилди хъвадач: мугъманри хъун тавурла, иесидиз къилди хъун кутугнавач, – лагъана Матади.

– Квехъ гъахътин, мугъмандиз гъуьрметдай, адет авани?

– Эхъ.

– Чахъни ава.

– Я ситхаяр, чун са вацѳун инсанар я.

– Мата, вуна куь хуьре мискѳин ава лагъанай... Чувудриз мискѳин жедайди яни? – жузуна Мегъамеда.

– Эхъ, жедайди я... Мискѳи, килиса, синагъугъ... са гафар я. Инсанар Аллагъдиз капѳиз кѳватѳи жедай кѳвализ куьне мискѳин, чна синагъугъ лугъзва. Аллагъ сад я, ситхаяр...

– Мата гъавурдик квай гада я, – тарифна Мегъамеда.

– Мата туш, куьпдин устад я, – лагъана Уьсейдера.

– Йикъа садра Вини Ярагъдал физ-хквезвайди, Ярагърин базар аквазвайди гъавурдик жедачни?! – Матади хъверна.

Хцихъ галаз гъаятдиз гъахъай мугъманар акурла, иесияр шад хъана: Шимидини адан папа ярагъвияр, хайи рухваяр хъиз, къабулна. Балкѳанар жугъундал кутунна.

– Куьн атана, чун гзаф шад я, Ярагъ Малла Исмаилан хва Мегъамедни Къилич стхадин хва Уьсейдер! – лагъана Шимиди: адаз вири ярагъвияр, абурун хзанар, гъилел алай вад тѳуб хъиз, чидай.

– Куьн акулал чунни шад я, – жаваб гана мугъманри.

– Чи тахсирдилай гъил къачу, – лагъана Мегъамеда, – чавай Матадин теклиф къабул тавуна хъанач, ингъе атана.

– Я чан рухваяр, абур вуч гафар я? Са тахсирни авач... За куь фу акъван тѳурди я хъи... Куьне садра къванни чи фу неъ ман, – иесидин вилерал накъвар акъалтна. – Ярагъвияр мез ширин, гъил ахъа инсанар я. Ша, ша...

КІвалин иесидиз чпин тІварар ва бубаяр чизвайди малум хъайила, жегїлрик квай регъувал хкатна, рикІериз регъят хъана.

Мугъманар аскІан, гъвечІи, бицІи дакІар квай кІвализ гъахъна. Къве цлал къве халича ала, садалай хенжел, муькуьдалай чуьнгуьр куьрсарнава. Чиле канабдин рух ава, адан винелай лацу лит вегъенва. Гадаяр чилел хъуьцуьганрал ацукъарна, кІвалин чан-рикІ авуна, иесияр суфрадин къайгъуяр ийиз экъечІна.

– Им халис лезги кІвал я, – лагъана Мегъамеда дустуниз.

– Зунни гъа кардал тажуб хъанва. Белки, ибурни лезгияр ятІа?!

– Мумкин я. Аллагъ сад я...

11.

Мегъамедакай дамах гвачир, рахазвайдаз яб гудай, чІехибуруз гъурметдай, кІеве авайдаз куьмек гудай, жумарт жегїл хъана. Ада гъилевай фан кІусни юлдашрихъ галаз пайдай.

Мегъамедаз таб-гъилле квай, масадаз писвалзавай, кесибар кІеве твазвай инсанар (абуруз халкъди зулумкараар дуьз дугъузва) такІан тир, гъавилай, белки, ам вичин юлдашриз, хуьруьн жемьтдиз кІандай.

Кимел алай къужайрин, никІе-векъе авай лежберрин, абурун аялрин рахунар япара акъаз, Мегъамедаз лап фадамаз чир хъана: зулумкаррик пачагъар, ханар, беглер, девлетлуяр ва фекъияр акатзава. Хуьре авай мисаларни абур, зулумкараар, иллаки фекъияр русвагъзавайбур тир.

Гададиз вичин буба ахътин, халкъдиз такІан, фекъи хъана кІанзавач. Вич фекъийрин хтул, чан алай фекъидин хва хъуни адан къиле жуьреба-жуьре фикираар, суалар ва жавабар къекъуьрзавай. Абур Мегъамеда къунши хуьреринни шегъеррин медресайра кІелдайла къалин хъана.

Малла Исмаила чІехи хва медресада кІелиз сифте Агъа Крандиз, ахпа Ахцагъиз ракурнай. Герек чІалар ва илимар Мегъамеда ЧІурал ва Худат шегъеррин медресайра чир хъувуна. И йисара жегїл сухта эдебиятдиз, медениятдиз, тарихдиз мукъва хъана: мазанрин, зарийрин, алимрин чІалар, эсерар, улубар, диванар кІелна. Вични чІалар туькІуьрунал машгъул хъана.

Мегъамедаз Исмаил бубадин сивяй, улубрай таниш хъайи Ярагъви Салигъанни Тагъирви Шайдадин, чІехи хъайила межлисра акур, мукъувай чир хъайи зарийрин эсерар хуш я. Са гзаф чІалар Мегъамедаз хуралай чида: сухтайри кимел агай мазандиз яб гана, адан чІалар рикІе хуьнай тешкилзавай гъуьжетра ада кІвенкІве чкаяр къадай... Дев девиррин зари Кра Меликан «Къул хуьз экъечІ!» чІал иллаки бегенмиш хъана, ам са гъалатда хуралай чирна, юлдашриз эзберна:

Эй, лезги халкъ, ягъи винел атана,

Къарагъ кІвачел! Къул хуьз экъечІ!

И бейт ада, белки, агъзур сеферда, та вич рекъидалди, тикрарна: гъа вахтунда гъакІ герек авай.

Мегъамеда базардал манияр лугъузвай мазанриз яб гузвай, абурун чІалар рикІел хуьзвай, мазанрикай, зарийрикай фикираарзава, абурун амалриз, хесетриз фикир-фагъум гузва. Мазанриз инсанар желбдай алакьунар Аллагъди ганвайди яз гъисабзава, вичини, рикІе са сирлу къаст аваз, чІалар туькІуьрзава ва кхъизва, анжах гъеле и кар юлдашрикай, хзанрикайни чуьнуьхзава. Анжах, риб сун чантада чуьнуьх тежедайвал, гужлу ашкъи, гъисс, гъуьрс эвел-эхир инсанриз малум жеда.

Медресайра муаллимри сухтайриз лезги, фарс, араб ва туьрк чӀаларал шиирар кхьиз чирзавай: ихьтин тарсарив муаллимар сухтайрив чпин эсерар дидедин чӀалал кхьиз чирунилай эгечӀзавай. Малла Исмаила тикрардай: «Чи пак ктаб, Къуръан, бейтералди кхьенва. Шиирралди теснифнавай эсер кӀелиз, рикӀел хуьз регьят я». Ада нихъ гьихьтин алакьунар аватӀа тайинарзавай: сухтайрив чпин тежрибаяр кӀелиз тазвай ва вичи дикъетдивди яб гузвай. Мегьамедан тӀвар алакьунар авай сухтайрин сиягьдин сифте цӀарце гьатна.

Ярагьдал чӀалар туькӀуьриз алакьдай, ширин ван авай, чуьнгуьрдихъ галаз манияр лугьузай, мазан тӀвар акьалтнавай къуд-вад кас авай. Абурукай жегьилрин рикӀ алайди Мазан Мусай тир.

Мегьамедаз аквазва: Мусая вичиз чан-рикӀ авурдаз, са кап фу гайидаз манияр лугьузва, адан тарифарзава. Гадади фикирзава: «Мусаян маниьриз яб гайила, паталай атанвай инсанди лугьун мумкин тир, бес Ярагьдал авайбур вири къени, рикӀ михь, гьил ачух инсанар я. Ихьтин шикилар гьакьикъатдивай гзаф яргда ава: ина, гьар са хуьре, шегьерда хьиз, жуьреба-жуьре къилихрин, амалрин, гьерекатрин, къастарин инсанар яшамиш жезва, бязибуруз тарифдин гаф яргьалайни къевезвач. Бес Мусая вучиз тапарарзава? Вучиз яб гузвай инсанар алцуарарзава? Адаз Бункъ бубади «Тапаррин кӀватӀ» нубат алаз лугьузва».

... Жегьилар Фекьийрин булахдал кӀватӀ хьанва. Суьгьбетар рушарикай, сусарикай я. Мазан Мусая мехьерариз гьазур жезвай гадайриз талукъ манияр лугьузва: къевезни текъвез абурун тарифарзава.

Мусаян шит гафар, сикӀрен амалар Мегьамедаз гьич бегенмиш жезвач. Эхир ада са Мусаяз са патахъ эверна, явашдаказ, амма туьнтдаказ лагьана:

– Я мазан стха, – Мусай Мегьамедалай хейлин чӀехи тир, адаз халу лагьайтӀани жезва, – вуна ваз фу гайибуруз: ханариз, беглериз, тажирриз, мехьерзавай жегьилриз ... манияр лугьузва, абурун текъвезвай тарифарзава. Вакай дугьри инсанриз хьел къевезва. Бункъ бубади вал «Тапаррин кӀватӀ» лакӀаб эцигнава. Вуна гьикъван тапарарда? Вуна дуьз гафар мус лугьуда? Заз вуна керчек чӀалар лагьана кӀанзава.

Мусая, са суалдизни жаваб гун тавуна, мазанрин гьуьжетра магьлуб хьайида хьиз, чуьнгуьр вахгузвай къайда къил агьузана, лагьана:

– Вири мазанар зун хьтинбур я, чан стха: жуваз кӀус гайидан тарифарун адет хьанва. ГьакӀ тавуртӀа, зун, зи хзан гишила амукьда.

– Вири – туш. Вуна ваз чуьнуьх жедай серкӀвер жагьурмир, – Мегьамед рази хьанач. – Заз мазанар валай хьсан чида, стха, угьридикай малайик ийизвайбурун чӀаларни чида.

– Вири – ваь. Ваз Къуьчхуьр Саидакай ван хьанани?

– Эхъ. За Мазан Саидал дамах авурди я. Ам, вичин рикӀ алай Гатундагъ хьиз, ханарин хура акъвазна.

– Саида ханариз гьихьтин манияр лагьана? Вуна хьиз, абурун тарифарнани?!

– Ваь, Саид, вичин рикӀ алай Гатун сув хьиз, ханарин хура къвазнай.

– Чаз Бункъ бубадин къисайрай ван хьайи Кра Мелика гьихьтин чӀалар лагьанай?!

– Меликан чӀаларни зурбабур я.

– Абур, къве мазанни, зулумкарриз акси экъечӀнай.

– Гьавилай га къве мазандин вилерни зулумкарри акъуднай... Гьайиф!

– Эхъ, залумри халкъдин мазанриз гьахьтин къастар авуна... Ви вилер сагъ ама, – ягьанат кваз лагьана жегьилди.

– За жуван вилер хуьзва ман? – мазандин жавабдик бейкефвал ква.

– ГьакI хкатзава ман... Акваз-акваз тапарарзавай вилерикай амуькна вучда?! – Мегьамед, хьел атана, гьил эяна, кьулухь элкьвена.

– Мазан Саид кьена гьа, ам амач-е, – дертлудаказ хабар гана Мусая.

– Заз чида, Аллагьди рагьметрай вичиз... Саид халкьдин мазан тир... Зун адан тазиятдиз фенай, – лагьана Мегьамеда. – Вун ана авачир...

– Зун Ширван-Шекидихь алатнавай...

– Девлетлуйрин тарифариз? – жузуна Мегьамеда.

Мазан Мусая чIуькьни авунач... Мегьамеда вичин хиве авай буржи акьатнавайди гьисабна. Кьведни юлдашрин патав хтана.

И вядеда межлисдал са таниш тушир, кьуьне чанта авай жегьил атана. Вири кIваачел акьалтна. Салам гана, мугьманди викIегьдаказ лагьана:

– Багьишламиа, гьуьрметлу куьре стхаяр! Зун Кьуба магьалдай я, Тагьиржал Эмиралы я, – ада вичин ери-бине, тIвар лагьана. – Зун чи мискIиндин имамди куь хуьруьз Малла Исмаилан хва Малла Мегьамедан сухта жез ракьурнавайди я. Яраб гьа Мегьамед куь арада аватIа?! – жузуна.

– Вуна жагьурзавай Мегьамед зун я, – Мегьамед юлдашрикай са кьадам вилик хкечIна.

Вичин кьаншардиз атай жегьилдиз дикьетдивди килигна, мугьмандай тажубувилин гьарай акьатна:

– Я стха! Вун лап зими жегьил я хьи?! Чи имамди ви тарифар авурла, зи хиялдиз юкьван яшар хьанвай алимдин кьамат атанай.

– Куь имамдиз зун гьинай чида? – гила Мегьамед тажуб хьана.

– Чи имам ви дахдин дуст я, сад-кьве варз вилик ада вахь галаз суьгьбетарнава...

– Тагьиржал халу! РикIел хтана... Суьгьбетар чна кIвале ийида, хьша, вун зи мугьман я, – жумартдаказ теклифна Мегьамеда.

– Акьваз, акьваз! – лагьана тамадади. – Мегьамед, ви мугьманди сифте инал са хупI яд хьурай, са кьас фу тIуьрай, куьн ахпа ахлад.

– Са манидиз яб гурай, – лагьана Мусая.

– Белки, мугьманди чаз вичик квай са алапат кьалурайтIа, – алава хьувуна тамадади.

– Гьамни дуьз гаф я, – Мегьамед рази хьана.

Вири суфрадихь ахцукьна.

Вичиз гаф гайила, мугьманди лагьана:

– Валлагь, стхаяр, куь хуьруьн тIвар зи япара аял чIавалай авайди я. Чи хуьруьвиар, зи мукьва-кьилиярни, Кьулан вацIа яд тIимил хьайила, яргьал рекьер атIана, куь хуьруьз йиса садра-вадра акьатзава: садбур – гьафте базардиз, садбур – Малла Исмаилан медресада кIелиз, садбурни – чидач... Ингье, – ада суфрадилай кьачуна, тIанурдин фан тике кьалурна, – ярагьрин яру хине хьтин фу тIуьн зазни кьисмет хьана. Сагьрай куьн! Куь суфрадилай гьалалу фу, Аллагьди ракьурнавай ризкьни, садрани кими тахьурай!

– Амин! – тестикьарна жегьилри.

Тамададин ишарадиз килигна, Мазан Мусая чуьнгуьрдин симерихь тезенаг геляна, рахунар яваш хьайила, «Яр атана» мани хкажна...

– Яраб чи мугьман стхадивай Мазан Мусаян манидиз гьихьтин жаваб гуз жедатIа? – жузуна тамадади.

– Мазандин алакьунар захь авач, анжах заридин хесетар ква: жегьилрин дамарри чIугвадай чIалар зани туькIуьрзава.

– Са чIал лагь кван! – теклифна ярагьвийри.

– Куьне ихтияр гайитIа...

– Лагь, лагь! – тамадади ихтияр гана.

Эмиралиди вилер акьална, хуралай келна. Са бейтини жегьилриз гзаф теам гана:

Ви бустанда заз чиз гьар са затI ава,

Тагьуник квай шамумайра дад ава.

Чир хьайитIан, женнет багда сад ава,

Ви рактарив мад зун агьуз жерид туш!

– Аферин, Эмиралиди! Вун зари я! – гьарайна ярагьвийри.

– Хьсан чIал я, – лагьана Мазан Мусаяни: ада гзаф тарифарнач.

Манийрин нубат алатайла, Мегьамеда суфрадал вичин рикIик квай суьгьбет вегьтена:

– Гадаяр, ихьтин мярекаяр чавай гьар юкьуз тухуз жезвач. Вучиз? Вучиз лагьайтIа, чун азад туш... Гьа и геренда чна чун азад яз гьиссзава... Анжах инлай кьарагьна, хуьруьз хьфин кумазни чаз чун азад туширди аквазва...

– ГьикI? Вучиз? ГьикI? – суалар акьатна.

– Инсан азад яз хазва... Ахпа ам яваш-яваш азиятдин, зулумдин, истисимардин желейра гьатзава, – Мегьамеда инсандин азадвал хуьдай, инсан азад ийидай, инсаният аздаказ яшамиш жедай рекьерикай, мумкинвилерикай вичин фикирар лагьана, абур жагьуриз алахьзавайди раижна... Вичи фикирна: «Ихьтин рехь Кьуьчхуьр Саидазни кIанзавай... Зари са мураддивни агакьнач, акси яз вичин чандиз авур кьастунин иеси хьана... Гуж, иви галачир рехь кIанзавай. Жагьанач... Бес вучда? Кьилди ваь, са десте галаз – ваь, халкь галаз, халкь кьарагьарна... ГьикI кьарагьарда? Диндин куьмекдалди, Аллагь кьилел алаз, Мегьамед пайгьамбардик умуд кваз...»

Жегьилар булахрилай хтана, гьамиша кимел текдаказ ацукьна жедай Бункь бубадин кьилел алтIушна. Абурун арада Мегьамедни жезва.

– Бункь бубадиз чи эфендийрилай гзаф чида, – лугьузва сада-садаз. – Кел тавун алим я.

– Ада я медресада келайди туш, я ам мискIиндизни физвач... Бес адаз акьван чирвилер гьинай атана? – тажубвалзава бязибуру.

– Цавай, – Уьсейдера тIуб туькIуьрзава.

– Эхь?! Ам Эгьмеда мусурман туш лугьузва.

– Белки, ам гьуцарви ятIа?

– Белки, ам чувуд ятIа? Адан хванахварни Мамрачрикай, Хенжелкелледай кьезвай чувудар я.

– Белки, хашпара ятIа? – сад, гьи-гьи авуна, хуьрена.

Жегьилри хабар кьурла, кьужади лагьана:

– Заз мискIин инлай хьсандаказ аквазва, гьам бес я.

Ярагдаз Мегьамедан кьил акьат тийизвай крар, месэляяр дуьшуьш жезва, абурукай сад инсанрин ажайиб тIварар, лакIабар я.

– Я буба, заз чида, ви тIвар СартIан я, Бункь – ви лакIаб. СартIан... Ихьтин ажайиб тIвар ви рагьметлу бубадиз гьинай жагьанатIа? – жузуна.

– Санайни, ам сур лезгийрин тIвар я ман. Чи тухумдик квай тIвар я.

– СартIан... Ам вуч лагьай гаф я, ба?

– Заз чидач, чан хтул. Ахьтин шитIи-битIийра вил экьурмир, я бала, – хуьтуьлдаказ мепслят кьадурна кимин кьуьзека. Анжах Мегьамедаз ван хьанач, акси яз, ада вичин фикир даварана:

– Ажайиб тIварар чи хуьре мад ава: Кьиблет, Кьилич, Уьсейдер, Цийиварз, Цийирагь...

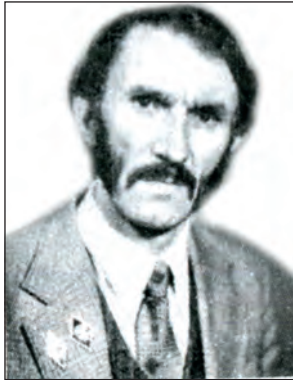
– Гьабурни чи куьгьне тIварар я, хтул. АтIа кIвалин вилик цIай хьувуна, кьулал хатрутрикай мед ргазвай папан тIвар Цийирагь я. Чи хуьре Цийиварцар са шумуд ава, Цийирагь сад я, – хьверна. – Ам зи кьари я.

– Вуна, буба, «куьгъне лезгийрин» лагъанайни?
 – Эхъ.
 – Къадим лезгийрин тІварар чи хуьре, сад-къвед тахъана, вучиз амачтІа?
 – Я, хтул, чи ханари, беглери, фекъийри чпин аялриз, ингъе гъа и ваз хъиз, араб тІварар гун адет кутунва, абурулай кесибрини чешне къачузва. Исятда чи вири аялар, жегъилар Алияр, Велияр, Агъмедар, Гъажияр, Мегъамедар, Гъуьруьятарни ФатІиматар... хъанва.
 – ГъакІ хъанва-е, – Мегъамеда хъверна. – Жуван бубайрин тІварар квадарун хъсан кар туш ман, – хияллу хъана, къил галтадна, ада, яшлу инсанди хъиз, наразивилелди лагъана: – Яраб чаз мад вуч ахквадатІа?
 – Вуч ахквада къван? Къунвай рекъяй фида ман.
 – Ам вуч рехъ я?
 – Регъят рехъ: персер атана – чна гъабурун тІварар къуна, арабар атана – гъабурун тІварар къуна, магъулар атана – гъабурун тІварар къуна, туьрквер атана – гъабурун тІварар къуна... Гила, чан хтул?..
 – Гила вучда?
 – Гила, чан хтул, Чурул шегъер урусри къунва... Чи хуьруьн кІанелни урусар акъвазнава... Гила чи аялрал урус тІварар: Ваня, Маня... акъалтда.
 – Абур вуч тІварар я?
 – Ваня – гададин тІвар я, Маня – рушан тІвар я лугъуда.
 – Я буба, ваз ихътин тарихар, икъван кІвалахар гъинай чида?
 – Зун, хтул, карванрихъ галаз яхцІур йисуз тефей чкани амач, заз такур чкани амач.
 – Дуьнья акун хъсан кар яа-а, – Мегъамед тажуб хъана: адаз карванрихъ галаз кІвачи-кІвачи къекъевез, къуд патаз килигиз кІан хъана. – Вун бахтлу кас я, Бункъ буба.
 КІвализ хъфидай рекъе Мегъамедаз хандин сарайдай инсан шехъзавай ванер атана.
 – Я ба, къе хандин сарайдай инсанар шехъдай ванер къевезвай. Ана тахсир акъатай къаравушар гатазва лугъуда. Яраб гъакІ ятІа? – хабар къуна Мегъамеда.
 – ГъакІ я лугъуда. Заз акур кар авач, чан хва.
 – Агъ, залум ханар!
 – Ханарикай хай рахамир, бала, – лагъана бубади.
 – Вучиз?
 – Абур чаз Аллагъди ракъурнавай агъаяр я.
 – Аллагъ бубади ракъурнавай?
 – Эхъ. Цаварал – Аллагъ, чилерал – пачагъ. ГъакІ кхъенва пак улубра. Ханар, беглерни, бала, пачагърикай я.
 И гафар Мегъамедаз са шумуд сеферда кІвале, мискІинда, медресайра ван хъайибур я, анжах абурун чІалахъ хъун четин я, чІалахъ жез кІанзавач. Гадади фикрзава: «Эгер абур Аллагъди цаварилай ракъурнаватІа, абур михъи инсанар хъун лазим я... Бес абуруз михъивал хас туш эхир, акси яз, чиркин я, туькъуьл я, азгъун я... Вучиз икІ жезва?!»
 – Хъсан хъанач ман, – Мегъамед рази хъанач, ада мад фикирна: «Эй, инсанар! Къзад инсанар! Куьн гъикъван авам я?! Гъикъван дугъри я?! Къевай, вири санлай къарагъна, а залумар са мичІи кІамуз гадар жедачни?!»

Давам къведай нумрада.

Шуфрат

Муграгъ САЛАХЪ

ДУСТУНИН ЧАР

Зи къелемдин дуст Казима
Заз тебрикдин чар ракъурна,
Лап рикъивай са азимат
Руйгъ шаддай гафар ракъурна.

Сагъ хъурай вун, зи дуст азиз,
Зи рикъикай хабар хъайи!
Къакъанарна са чъиб виниз
Зун ви чарчи, лувар гайи!

Акуна заз: чи къве рикъи
Са рикъи хъиз къвалахзава.
Ви хурава гъиссер экуъ,
Пакаман рагъ алахъзавай.

Заз зи мурад жагъай чъавуз
Вазни заз къван хвеша хъана.
Акъатна зун ирид цавуз,
Ви гафари верги гана.

Сагъ хъурай вун, зи дуст Казим,
Я вун чъалан халис устад.
Вун илгъамдал хъурай къадим,
Муштулухри шадариз мад!

* * *

Гъар садан рикIе жен, герек, гъурмет,
Лежбердин никIик жедайвал рябет.

Гъебе жедайвал дагъви инсандив,
РикI ацIун, герек, намус-виждандив.

Тербия кIанда хзанда-кIвале,
Гъамга яд жервал булахдин хуьле.

Гъахъвални дуъзвал кIвенкIеваз кIан я,
Ватан хуьнин гъисс рикIеваз кIан я.

* * *

Къизилдин ранг чпел алай,
Берекатрин атир галай,
Хъипи ири къуьлер амач,
Абур цадай никIер амач.
Я цан цадай амач яцар,
Къе мезрейра ава цацар.
Цив элкъуьрдай регъвер амач,
Халкъдин къадим гелер амач.
Я балкIанрин рамаг амач,
Я лапагрин суьруь амач.
Вуч лугъун, мад са шак амач,
Эл-адетар ерли амач.

Хуьрера мад кимер амач,
Бине хъайи къванер амач...
ИкI дувулар квадарзавай
Чи умудар квел алатIа?
Лезги чухва гадарзавай
Халкъдин чанда къел аматIа?

ДИДЕДИ – ХЦИЗ

Яб це, чан хва, дидедиз,
Гъар гафунин дегънедиз:
Агакънава атана
Вун мехъердай вядедиз.

ТIач хъсан я чуквадин,
Свас хъсан я чкадин.

Свас гъваш на гаф акатдай
Дидединни бубадин.

Свас хъуй ам кар алакьдай,
Кам-камунив агакьдай.
Четин макъам атайтIа,
Гъадакни тIем акакьдай.

Алакьдайди гъурметиз,
Хъсанвилер гуъзетиз,
Чина акъваз тийирди,
Гаф алачиз гъуъжетиз.

Мецелди ам ширин хъуй,
Акьулдалди дерин хъуй,
Берекатдин къадир чиз,
Намусдалди къалин хъуй.

Фитнедикай яргъади,
Гъар са карда хшкади,
Чидай вичиз пис-хъсан,
Мукъвадини чаради.

Халичаяр храдай,
Гъар са къайгъу аквадай,
Сабур авай свас хъурай,
Чуъруькра къил тутвадай.

Гъахътин сусахъ тупIалар,
Сиргъаярни закIалар
Гъайиф жедач акализ, –
Ийимир, хва, хиялар.

Муъгъуьббатдин нефесди
Кутурай квек гъевес дуъз,
Элкъвез тахъуй куъ кIвал квез
Агалнавай къефесдиз.

* * *

Зи бустанда авай са тар,
Цуьквер тегъиз, къуранвай.
Зун гъа тарциз хъанва ухшар,
Хилер ханвай, алгъанвай.

Шалбуздагъдин булахрин яд
ГайитIани чIварахриз,
И тарцел чан хкведач мад,
Къугъваз ракъин сачахрив.

ХъуьтIуьн живер къалиндаказ
Ацукъзава тарцел зи.
ЭкъечIай тар эркиндаказ
Хер хъанва къе рикIел зи.

Нажах къуна адан патав
Фидай къимиш къвезвач заз.
Заз акI я, ам рахазва зав,
Амма а чIал чизвач заз.

* * *

Алатнава уьмуьрдин гад,
Гъисс хъийизмач зи меци дад.
Физва цавай къарнийрин цIиргъ,
Амач рикIе манийрин чIиргъ.
Зи илгъамдин хъипи пешер,
Къуранва куь кIани цуьквер.
Къарагъзава дередай циф,
Къалуз вичин дегънедай йиф...

НАСИГЪАТ

Намус, таъсиб хуьх на багъри миллетдин,
Къадир чир хуьх жува чIугур зегъметдин.
Кутаз хуьх вун алакьдай пай жувалай
Санлай жуван вири халкъдин девлетдик.

Салам-калам ая гъвечIи-чIехидаз,
Гъуьрмет ая жувандазни гъейридаз.
Буна авур жумартвални хъсанвал
Чешне хъурай сад-къведаз ваъ, виридаз.

Жуван рикIив агуд мийир саилвал,
Табни гъилле, мискъивални пехилвал.
Инсанвилини дережаяр хкажа,
Хас тежервал уьмуьрда ваз сефилвал.

Муграгъ Салахъ дуьнья акур инсан я,
Йисар гзаф, амма гуьгъуьл кIубан я.
Гъилни, рикIни ахъа тирдав гъамиша
Бахт агакъда, руьгъ амукъда жаван яз.

* * *

Вуч туна зун хьфида а дуьньядиз?
Яб гудай кас амач рикIин сузадиз.
Азраилдин акъвазда зун гьикI хура,
И уьмуьрди чIухнавайла рикI хура?

Залан парар къаз хьжезмач кIула мад,
Зайиф жезва къвердавай цIай къула мад.
Шит аквазва мурадарни рикIе заз,
Русвагь хьанва михьиз чIехи уьлкве заз,
Куьз лагьайтIа уьлкведа са гьахь амач,
Чалкечирдаз ягьдай галтIам, хак амач.

Бубайрин ирс – къадирлувал, адетар
Низ тада за, квахьнавайла гьуьрметар?
Къанихвили хкажнава тIаратIар,
Гьахьунини ахьайзава гьалатIар.

Гьахьсузвилер аваз вини кIарара,
ГьикI эвичIа зун уьмуьрдин пураарай?
Азраил, вун ахлад гьеле атайвал,
Яшайишдиз хьийиз це са галайвал,

Гьахьвал, дуьзвал хкидайвал чкадал,
Нев хкирвал инсанвилин акадал.
Хьфиналди гваз и туькьуьл гьакьикъат,
А дуьньяда жедани къван фарикъат?

* * *

Тебиатни – цавар, чилер
Пай ийимир кIусариз.
Дагьлар, чуьллер, вацIар, хуьлер
Куьз я патар – патариз?

Къацу чIура акъудрай цуьк,
Багьди вичин бегьер гьуй.
Къакъан дагьлар акъвазрай тик,
ВацIарини селлер гьуй.

Тебиатдин гуьрчегвилер
«ТуькIуьр хьувун» герек туш.
Авачирди руьгьдихьвилер
Чилин даях, дирек туш.

МУЪГЪ

Агъада вацІу ийизва гьургьур,
Сад-сада къванер акъазва агьур,
ВацІал алай муъгъ туханва селди.
Дериндай гьайиф чІугвазва элди:

«Дуьньяда гьикъван чкІизва муъкъвер!
Гьикъван гагда чаз кІеви хьуй рекьер?!»
Ацукъна къванцел, япаваз гугрум,
За къалияндай акъудзава гум.

Цавара ава булутар къалин;
Рехи чІарар хьиз зи лезги чилин.
Вун вуч фад рехи хъана, зи ватан?!
Ви бахтунал мус хкведатІа чан.

Агъадихъай, къер къуна, къвезва циф.
Булутрикай куъз жезва чилел йиф.
Зи туьнт тембекдин гумади ширин
Хьувуна дердер тирдалай дерин.

Гару алудна булутар юмшагъ,
Акуна яргъай заз зи Шалбуздагъ.
Заз акІ хъана, ам рахайди хьиз зав:
Зи гьиле ава, чан хва, чилни цав.

Эгер вафалу хъайитІа вун заз,
За вердишда вун уьмуьрда экв таз!
Къамир садрани ажувал хиве,
ГьатайтІани вун агъзура кІеве!

Хтана рикІиз умудрин ишигъ:
Эхцигна кІанда вацІал цІийи муъгъ.

МУЪГЪУЪББАТ

Муъгъуъббатди куькІуьрна рикІ,
Заз цав гьилел къаз кІан хъана,
Лап ракъиниз элкьуьрна рикІ,
Аршда даим таз кІан хъана.

Кутуна за цавук гурар,
РикІ гьапаваз хкаж хъана.
Цавун юкъвал кІанидан тІвар
Кхьидай захъ илаж хъана.

ЭхвичІайла, мад вучда къван,
И дуьньяда са гьахъ хъанач.
Вичихъ зи рикІ кайи гьакъван,
КІаниди зи чІалахъ хъанач.

Багдадин КЪУРДУЛУВ

ЗУЛ

Дерзичи я перишан
Лезгистандин зул,
Адан вири еришрал
Гьейран хьанва зун.

Бажарагьлу устIар хьиз,
Атанвай хуьруьз,
Ам, марфарал гьунар гьиз,
Хьуьрезва чилиз.

Гьарайзава кьаргьайри
Ламу дередай,
Ширин жезва ахварни
Йифен береда.

Кьирер ала тарарал,
Ишигь дадмишдай;
Чи мегьрибан тамара
Емиш дигмишдай.

ЛЕЗГИ ЧIАЛАЗ

Зи лезги чIал, хтар я вун
Сиргдадавай алемдин.
Чи лезги чIал, марвар я вун
Муьгьуьббатдин кьелемдин.

Кьуьчхуьр Саид, Етим Эмин
Ви заргарар, чешме я,
Ви гьар са гаф, метлеб дерин
Иервилини чешне я.

Вине кьурай вун чи элди –
Кьуьзуьбруни жегьилри!

Агакърай вун яз эбеди
Гележегдин несилрив!

Герек туш заз савкъатарни,
Къизиларни утагъар.
Багъиша заз, таза гар хъиз,
Ви земземдин булахар.

ЗИ ГАФ

Гъуърчехъанвал садрани заз герек туш –
Ничхиррин рикI кун тавурай ажалди!
Фида зун гъар экуънахъди рикIиз хуш,
Рахаз абрув зи шииррин чIалалди.

Къекъведа зун мензерада дагъларин,
Икрам ийиз иервилиз гевгъеррин
Хилерив гвай сархуш хъайи багъларин,
Чеб чуъхвенвай марфарини живери.

Дявекарвал чаз яшинда герек туш –
Бахтлу хъурай дидеяр, хуъз куърпеяр,
Ракъин ишигъ алаз винел гъар са къуз,
Авадан хъуй океанар, уълквеяр!

Няне хъурай террористрин къилерал,
Къирмиш хъурай фендигарар, залумар,
Тежедайвал шегъеррани хуърера
Пак инсанриз къиникъарни зулумар!

Хуъха куъне ислягъвилин къанунар,
Минет я квез, минет я квез, инсанар!
ШейтIанривай тежедайвал алцуарар,
Михъиз хуъха гъамиша куъ вижданар!

Куъмекда ваз вилеравай накъвари,
Жуърэтлувал, уътквемевал чи даях я.
Гележегдин рехъ къалурдай халкъариз,
Адалат чи туъхуън тийир маяк я.

КIАНИДАЗ

Зи рикIикай лиф хъанайтIа,
Ам цавариз экъечIдай,
Вичиз вун гъикI кIанзаватIа
Шаддиз лугъуз эгечIдай.

Зи рикІкай рагъ хъанайтІа,
Багъишдай ваз чимивал,
Артухардай мадни ада
Ви жесетдин цицІивал.

Гъуьлуьн лепе тиртІа зи рикІ,
Гудай ада теменар
Ви къуьнериз, ви гъилериз,
Алудиз терс зегъемар.

Къезил шагъвар тІиртІа зи рикІ,
Ада назик жуьреда,
Тавазвалдай мад ви чиниз
Сифте къвайи живедал.

Чи девирдин завалрикай
Сад Аллагъди хуьрай вун!
КІанда рикІиз сарбазвал гвай
Ви хъуьруьнни ви рахун.

Гъич зи рикІиз къвезвач къарай
Вун галачиз, кІаниди,
Адаз йифиз мегърибан хъай
Хъверни, хвешни гайиди.

Таржумаяр

Ханбиче ХАМЕТОВА

КЪУЪЧХУЪР САИД – МУРАД САИДАН ТАРЖУМАЙРА

Малум тирвал, и алай йис лезги поэзиядик кьил кутурбурукай сад тир Къуъчхуър Саидан 250 йис тамам хъайи йис я. Чи газетра, журналра и чIехи вакъиадикай хейлин кхъинар, рахунар хъанва ва мадни давам же-зва. Хуърера, районра са къадар мярекаярни тухванва.

Женгчи шаирдин вичин ва вичикай кхъенвай шишар авай, урус чIалаз таржума авуна акъуднавай «Халкъ ва азадвал» тIвар алай ктабни акъ-атнава.

А ктабдал 4-5 йисуз зегъмет чIугур ва ам вичин харжиналди акъу-дайди жегъил шаир, композитор, таржумачи Мурад Саид я. Ктабдиз кхъенвай сифте гаф илимдинни ахтармишунин рекъяй гзаф маналуди хъанва. Ам Къуъчхуър Саидан яратмишунрикай лагъанвай цIийи гаф я. Авторди вичи а гаф акъалтIай гаф яз къазвач. Ада чIехи шаирдин ир-синал кIвалах хъувун давамарзава ва къвед лагъай ктабдал кIвалахзава.

И ктабда лезги шаирри Къуъчхуър Саидаз бахшина кхъенвай шишри хейлин чка къунва. И гъвечIи ядигар ктаб кIелдайбуру шад гъалаба кваз къабулнава. Са гъвечIи рецензия кхъиз эгечIай зи фикирар, заз муьтIуьгъ тушиз, шишрдин цIарариз элкъвена. Нетижда тарифдин ода арадал атана. Ам за Мурад Саидаз ва гъадаз ухшар вири уьткем лезги рухвайриз бахизава.

ОДА

ЛУВАР КВАЙ НЕ СИЛ

Багъманчиди къадир авай емишдин –
Къегъал хци кIватIна цIарар гимишдин.
Виш йисарин девиррин пас алудна,
Саидан цIар мад майдандал акъудна.
Женгчи цIарар, муьтIуьгъ тахъай аямдиз,

Рей тагайбур зулумкарриз, авамриз,
РикIин цIаяр элкъвенавай жуьгъенриз,
РикI кьарсуриз, рум гудайбур уьткемриз.
Ашукьдин цIар пак пайдах хьиз гьилеваз
ВекIегьбурун сифте жерге кьилева.
Сес хци я – кьил кутазва Мурада,
Къегьал хцин экуьбур я мурадар.
Кап язава жемьтди ваз зил хьана,
Вафалу хва, вун чи рикIин чуьл хьана.
Гъвергъвер хьана живедикай хкечIай,
Патанбуруз хьана вил кур хвецIар.
Чи лайлайдин гьамлу цIар на экъична,
Чулав цIарцIел на аби ранг илична.
Жаван гада, камар кьачу векIегьдиз,
Къадирлу халкъ агакьда ви куьмекдиз.
Мурад хцел дамахзава дидеди,
Ажеб хьана агакьна вун вядеда.
Къанлубурун чIурна вуна секинвал,
Чи манидиз хкана на эркинвал.
Къелемдикай жида авур гьилиз кьий,
Ягъ тежедай кичIе руьгъвер гьуьлиз фий.
Къурхуярни къадагъаяр руг авур,
Чи рикIера эркинлу яз муг авур.
Вилиз къвезва къаз тежедай бахтлу нагъв,
ЦIийи несил, ахъа я квез чи къужах.
Буюр, лекьер, ахъа я квез къапуяр,
Гурлу хьия лезги чилел кIаруяр.

Рехи дагълар, Тем текъведай мармарар,
Чилин хкар, цавуз фенвай дамарар,
Шарбус, Шагьдагъ, къуват гудай чешнеяр,
Ракъура чаз булахарни чешмеяр.
Квекай чешне хьана Къванцин Гададиз,
АкI туширтIа кам фидачир пакадиз.
Лекьерен шараг акъваздай туш пацарал,
Лекьер ятIа, хкаж хьурай рагарал.
Гьар девирда чка жеда къегьалдиз,
Фейи къван рехъ хкидай ви хиялдиз.
Хуьз алакьдай пак сурарин даимвал,
Чир жедайвал вуч затI ятIа итимвал.
Кьил акъуддай тарихдайни агьвалдай,
Миже чIугваз руьгьдин дерин камалдай.
Беденда гуж, мягъкембур я дувулар,
Ша, азизбур, чи лувар квай ругулар!

Александр
ПУШКИН

ЭЛЕГИЯ

Акьул тахьай йисарин шадвал хкахьай,
Буьркьуь тIал хьиз, залан я, кьилел ацахьай.
Амма фейи йикъарин пертвал зи руьгда
Чехир хьиз, вахт алатиз, кьуватлу, туьнт я.
Зи рехьни я сугьулди. Заз зегьметни дерт
Гьазурзава пакадин йигин гьуьлуь серт.

Амма кIан туш, дустар зи, гьич кIан туш рекьиз.
Яшамиш жез кIан я заз, фикиррив кикIиз,
Чизва, жуван кьайгьуйрин, дердийрин юкьва
Регьятвилер, леззетар жеда заз мукьва.
Гагь-гагь руьгьдин дуьзгуьнвал хьвада за булдиз.
Уйдурмадал кьвада зун, накъварин кул хьиз.
Мумкин я – зи рагь акIиз перишан чIавуз
КIанивили хугуда хьвердив нур цавуз.

К***

Фич рикIелай кьариб легьзе:
Вун зи вилик хьанай пайда,
Карагдай хьиз уьтер сегьне,
Иервилин кIукI хьиз айна.

Умудсуздиз азаб чIугваз,
Къал-кьул галай велвела жез,
Назик сес зав хьанай рахаз,
Хуш лишанар ахвариз кьвез.

Йисар физвай. Мурадар зи
Къати гарун хура гьатна.
Хтанач заз назик сес ви,
Хуш лишанар яргьаз катна.

Дустагъдин лал мичИвиле
Физ хъана зи секин йикъар,
Аллагъ, илгъам текъвез рикел,
Течиз уьмуър, ашкъи, накъвар.

Бирдан зи ругъ хъана уях,
Хъхъана вун вилик пайда,
Карагун хъиз тежер чIалахъ,
Иервилин кIукI хъиз айна.

Кефинаваз ягъиз рикIи,
Ам паталди ахгакъна зав
ЧIехи аллагъ, илгъам михъи,
Уьмуър, накъвар, ашкъид ялав.

*Урус чIалай таржума авурди -
Абдуселим Исмаилов*

Михаил
ЛЕРМОНТОВ

БАЛЛАДА

Гъуьлуьн винел ацукъна са гуьзелди
Кинерзава дустуниз икI мецелди:

«ЭвичI кIаниз, ахкъуда зи кагъраба,
Аватнай къе, гъуьлуьк квайла гъалаба!

Вуна икI заз ви ашкъ субут ийида!»
Звал атана жегъилдин туьнт ивидал.

Акьул гъатна къужахда са азардин,
Хкадарна каф къилеллай дагъардиз.

Мержанар хъиз дагъардай яд хъичизва,
Лепеяр, сад сада чуйкъвез, хъфизва.

Мадни элкъвез хквез, кьере акъазва,
Играми дуст винел къунваз аквазва.

Бахт тушни! Пад къуна раган, ам сагъ я,
Кагърабани гваз, чин чѳуру саягъ я,

Агъаз кичѳез галатнавай кѳвачерихъ,
Къуьнер гатаз къежей бурма тилери...

«Лагъ, зи патай ашкъ авани, авачни,
Кагърабадлай заз чан багъа хъанач хъи.

Ви буйругъдал фена чѳулав дегънедиз –
Аватнавай ам мержанрин жергедиз.

Вахчу!» - вилер килигзава пашмандиз
Уьмуьрдилай багъаз кѳани инсандиз.

Жаваб хъана: «Зи играми, азизди!
Зун кѳан ятѳа, мержанар гъваш гъилиз зи».

Хкадарна жегъилди руьгъ умудсуз,
Я мержанар гъиз дегънедай, я чан гуз.

Мержанар хъиз дегънедай яд хъичизва,
Лепеяр, сад сада чуюкъвез, хъфизва.

Мадни элкъвез хквез, кьере акъазва,
Амма жегъил дуст абурал аквазвач.

*Урус чѳалай таржума авурди -
Абдуселим Исмаилов*

Илим ва культура

Редакцидин патай:

Агъадиҳъ куьне кӀелдай макъаладин важиблувал зурбади я. Ихтилат тайин касди акъуднавай тайин ктабдикай физватлани, авторди, рахазвай месэлайрин бинейар чиз, чӀалан илимдин халис пешекардин дережада аваз, эхиримжи йисара бязи ксар бажит хъана чи чӀалан патахъай арадиз гъиз алахънавай велвеладикай неинки веревирдер ийизва, гъакӀни а зиянлу чалишмишвилериз дигай къимет гузва. Макъалада къарагъарнавай месэлайрикай куь фикирар гъихътинбур я? ЧӀалав, вахтуниз килигна дегишдай парталдив хъиз, эгечӀуникай квевай вуч лугъуз жеда?

И макъалади журналдин чинра чӀалан гъуьжет алай месэлайрикай ва адал илтӀизавай «цӀийивилерикай» ихтилат давамардай дигай рехъ ачухнава. Редакциди куь фикирар ва къиметар авай чарарни макъалаяр гъузлемеишда, гъуьрметллубур.

Нариман АБДУЛМУТАЛИБОВ,
филологиядин илимрин кандидат,
ДГУ-дин доцент

ЗИЯН ХКАТДАЙ ЖАВАБДАРСУЗВАЛ

Къ.Х. Акимован «Лезги-урус гафарган»-дикай са бязи фикирар

Мукъварал чи гъиле профессор Къ.Х. Акимован ООО «Мавел» издательствода акъуднавай «Лезги-урус гафарган» ктаб гъатнава. Ам басма ийидалди газетрай, чкадин телевиденидай датлана малуматарни рекламаяр физвай – подписка авун тӀалабзавай. Къ.Х. Акимов алай девирда чӀехи алим яз, II романдин, лезги учебникрин, программайрин ва вишералди илимдин макъалайринни публицистикадин эсеррин автор яз вирибуруз сейли я. Адаз халкъдин патай авай гъуьрметни гъвечӀиди туш. Чи гъуьрметлу алим гъакӀни чӀалан месэлаяр ахтармишунивни мукъувай эгечӀнава. Им анжах тебрик авуна кӀанзавай кӀвалах я. Лугъун лазим я хъи, гъаниз килигна чна вири патарихъай тафаватлу тир илимдин цӀийи словарь гъузлемеишзавай. Къилдин са касдивайни словарь, гафарган кхъин ва ам чапдиз акъудун акъван асант кӀвалах туширдини виридаз чизва. ЧӀалан илимдин истемишунар бинеда аваз тукӀуьрнавай лезги ва урус чӀаларин словарь кӀелзавайбуру фадлай гъузлемеишзавай. Амма, гъайиф хъи, гъиле авай ктабдин патахъай хийирдин, тарифдин келимаяр гзаф лугъуз жедач. Авторди ам тади авуна акъуднавай хътинди я. КӀватӀнавай къван делилар, материалар тартибда авач, ктабдин вичин ерини акъван тарифдинди хъанач.

Зегъмет, гъахъ лугъун, бегъем чӀугунва. Анжах адак илимдин кӀвалахдик хъиз умуд кутаз жедач. Терсина, чи къатӀунрай, илимдиз, ватанпересвиллиз, садвиллиз зиян гуда. Гзаф месэлаяр какадарнава, чӀал харчи авуна. Пешекарвилелди эгечӀ тавунвайвилляй и ктабдин судур ва нетижаяр дуьзбур жедач.

Жавабдарвал рецензетрин хивени ава. Абуру кхьенвай, ганвай рецензийрихъ галаз таниш жез хъанайтлани пис тушир.

Гъайиф харжнавай къван пулдин такъатар, кхьин патал серфнавай йикъар-йифер.

«Сифте гафуна» авторди и ктабдикай гьикI менфят къачудатIа, ана авай цIийивилерикай куьрелди кхьенва.

Дугьриданни, гафаргандин материалриз килигайла, ана лексикадин жуьреба-жуьре къатариз къетлендиз фикир ганвайди хъиз аквада. Гзаф гафар кIватIна, са бязи гафар, чебни алатай словарра авачирбур, гъатнава. Нугъатдин гафарни тIимил туш. Им къабулиз жедай хъсан месэла я, амма инал абур къачунвай нугъат къалурнавайтIа, хъсан ва дуьз тир. Нугъатдин гафар гудайлани, абур литературный чIала авачирбур ва я маса чIаларай къачунвайбурун эвезар тиртIа, кIелзавайбуру лап хушдаказ къабулдай. Амма вири галай-галайвал...

Эвелни-эвел ктабда гафар, гафарин макъалаяр гуни къайдайри чпел фикир желбзава, месела, гекъигин, ав гафунин макъала: «ав 1 – да, ав 2 – охота, ав 3 – вой волка, ав 4 – лай собаки, ав 5 – добыча охотника, ав 6 – громкий плач» (9 ч.). И къайдада гафарин макъалаяр гун илимдин кIвалахдин саягъ туш. Им, авторди вичи вичин ктабдиз тIвар ганвайвал, гафарган хъанва, словарь ваъ.

Авторди кхъизвайвал, «Чи «гафарганда» 27500-далай гзаф гафар ва ибараяр ава. Абурукай 2000 къван араб, фарс, туьрк ва маса чIаларай атанвай гафар я» (4 ч.). Амма ктабдиз гузвай аннотацияда «Къ.Х. Акимован «Лезги-урус гафарганда» лезги чIалан 25500-далай гзаф дибдин гафар ва ибараяр гьалтзава». КIелзавайди, гьи келима дуьзди я, гьим туш лугъуз, фикирлу жезва. Аквадай гьалда, автор ихътин месэлайрив дикъет тагана эгечIнава, ам акъудуниз ихътин гьерекат акатунин сеbeb вуч ятIани, лугъуз четин я.

«Сифте гафуна» къейднавай са шумуд келимади мадни вичел фикир желбзава, гекъ.: «Чун жуван дидедин чIалав, ам вири лезги халкъдин пак ивир ва алат яз гьисабзава, нугъатриз пайи-паяр тавуна, эгечIнава: гьар са шегьерда-хуьре-кIвале лезги рахазвай чIал – чи халкъдин чIалан тIебии пай, хел я; абур чи газетрани журналра, гафарганрани учебникра хьун лазим я» (3 ч.) ва гьакIни: «Лезги-урус гафарган» сифте яз акъатзава» (5 ч.). Ибур жаваб къвен тийизвай келимаяр я, авторди икъван чIавалди кхъей илимдин кIвалахрилай вирибурулай цIар чIугунва.

Ктабдин гъа и паюна авторди гьилевай шей орфоэпиядин гафарган хъиз гьисабун, къабулун теклифзава: «Лезги чIалан орфоэпиядин гафарган сифте яз акъатзава». Ва гуьгъуьнлай: «Куь гьиле, гуьрметлу кIелзавайди, - кхъизва ада, - авайди сифте яз туькIуьрнавай лезги чIалан орфоэпиядин кIватIал я. (Лезги чIалан гафар дуьз кхъидайвал къалурнавай орфоэпиядин словарар агъадик ганвай сиягъдик ква)» (3 ч.).

И кардални разивал къалуриз жедач. Гафар ва ибараяр «халкъ рахадайвал кхьин» - им орфоэпия туш. Орфоэпиядин словарда литературный чIалан гафар, лексикадин ульчмеяр сивяй акъудун илимда къабулнавай къайдайрал амал авуна гузвайди я. И месэлайрани лезги чIалан илимдиз тайин тир тежриба ава.

Гужлу ва зайиф сесер гьарфаралди чара авуна лугъуз им «орфоэпиядин кIватIал» хъиз эсиллагъ къабулиз жедач. Ина неинки сесерин зайифвилиз-гужлувилиз килигна чара жезвай омографар тир, месела, кар [кк] – кар, кул [кк] – кул ва гъатта ихътин сесер чара ийизвай ульчмеяр транскрипцияда аваз ва абурун манаяр ачухарзавай ремаркаярни галаз гана кIанзавайди тир. Аффрикатаяр тир [дж] ва [дз] сесер квай гафаризни транскрипция авуна кIандай. Гафар сивяй акъудунин къайдаяр фикирда къуртIа, вири плузарламиш хъанвай ачух тушир сесер къетIен лишанралди къалурун, яргьал чIугвадай ачух сесер, нерин тах акатнавай сесер (назализация) ва икI мад къетIен саягъда гун чарасуз тир. Ударениярни саки эцигнавач. Гъатта ударенидал чара жезвай гафарани ударенидин лишан къалурзавач, сад-къве ульчме квачиз. Къвед лагъай слогдал ударение ават тийизвай гафар ударение эцигна гун, хкис хъанвай слог (гъуьже) къалурна гун, лишанламишун лазим тир. Сес, кылдинвал аваз хъайитIа, къуд пипIен] скобкайрани гун чарасуз тир. Илимдин и месэлаяр авторди гьисаба къунвач. Орфоэпиядин словарриз талукъ тир маса къайдаярни ина кардик кутунвач.

Гъатта эвелдай словардин къурулушдикай рахадайла, адан гъавурда акъун патал и жуьредин меслятар вири «Сифте гафуна» гун лазим тир.

Технический жигъетдаини клелзавайбур гъавурда акъадайвал махсус лишанар ишлемишун гъиле авай гафаргандиз кутугнавай, амма, гъайиф хьи, авторди абурукайни лазим къайдада менфят къачузвач.

Гафар, авторди гъа вичи ганвай саягъдиз фикир гайилани, ина вири дуъз къалурнавач. Гъалатларни квачиз туш. Месела, **чини** «фарфор» авторди **ччини** хъиз гузва, терсина ам **чини** хъиз кхьин лазим я, вучиз лагъайтла [ч] сес зайифди я.

Гекъигин гъакӀни ихътин гафунин макъала: **«ццуквар (чуквар) – новорожденный ребенок»** (333 ч.). Сад лагъайди, и манада ам гун дуъз туш. Урусдалди адан кылин мана «пеленки» я. Къвед лагъайди, [ц] сес гужлуди туш, и гафуна гужлуди плузарламиш хъанвай [кк^о] сес я. Гъамни, винидихъ къейд авурвал, махсус лишанралди къалурна кландай. Орфоэ-пиядин словарь хъайила, и гаф вич ва плузурламиш хъанвай сесни транскрипцияда гун лазим тушни?! Веревирд ийизвай гафунин макъала икӀ ганайтла жедай: **цуквар** [цукк^о ар] (*только во мн.ч.) диал. (ахт.)* пелӀнки.

Агъадихъ къалуравай гафарин макъалаярни дуъз ганвач, гекъ.: **сеперар** – ругань (261 ч.), дуъзди **сепперар** я; **питик** – талисман (235 ч.), ина **т** гъарфуни къалурзавай сес гужлуди я ва сад лагъай слогда авай ачух сес зайиф жезва, гекъ.: **питик** [п(и)ттикӀ I] рел. амулет 2) *диал.* борода (*у петуха*). Гекъиг гъакӀни гафарганда чӀурукӀа ганвай: **йакк** – мясо, **чча-вуш** – глашатай, **ччешме** – источник, **ччайка** – чайка, **ччай** – чай ва мсб.

Гафунин звел кыле авай гужлу сес къве тахан гъарфуналди къалурайла, ам юкъва авайла, къалур тавунин себеб вуч ятӀа, гъавурда акъазвач. Гекъ.: **алапехъ**, **алпаб**, **алтадун**, **аскер**, **ахта**, **ахта**, **ацун** ва хейлин масабур. Ина чпикай цӀар чӀугунвай гъарфари гужлу сесер къалурзавайди я, яни инал дуъз жедай **алаппехъ** кхьин ва икӀ мад.

Гъа са вахтунда, эхиримжи гаф ва адан манаяр гунин тегъердини вичел фикир желбзава. Вучиз ятӀани ам къве сеферда гузва, къве чкадални гъар жуъре, гекъ.: «**Алапехъ** I. – ангел Солнца, **алапехъ** 2. – персонаж ритуала» (18 ч.) ва «**Алапехъ** I. – божество, **алапехъ** 2. – персонаж обычаев» (20 ч.).

Винидихъ лагъай месэляяр орфографиядихъ галазни алакъалу я.

Ина урус чӀалай къабулнавай гафар гузвай къайдайрини чпел фикир желбзава, гекъигин: **абйум** – объем, **алкагулик** – алкаголик, **алуи** – алоэ, **алкӀлаш** – алкаш, **андатра** – ондатра, **анкет** – анкета, **антена** – антенна, **анталуги** – антология, **апагей** – верхняя точка, **апераци** – операция, **апельсин** – апельсин, **аперета** – оперетта, **апределени** – определение, **апрел** – апрель, **аптекаар** – аптекарь, **аригинал** – оригинал, **артилери** – артиллерия, **арфазпи** – орфоэпия, **атчут** – отчет, **аудитур** – аудитория, **арфагра-фи** – орфография, **африкан** – африканец, **батаник** – ботаника, **баталйун** – батальон, **билиард** – бильярд, **бугъалтер** – тамада, **вилис** – легковая машина, **глагул** – глагол, **гварда** – гвардия, **йугурт** – югурт, **йуд** – йод, **йулка** – елка, **ппарахутӀ** – пароход, **ппарашукӀ** – парашок, **сталавуи** – столовая, **старуста** – староста, **сепаратур** – сепаратор ва икӀ мад.

«**О**» гъарфунилай гатӀунзавай ва ам квай гафар и гафарганда ерли авач. Урус чӀалай атай [о] сесини къалурзавай о гъарфунин ериндал **а**, **у** графемаяр ишлемишнава.

Лезги клалуб къунвай ва вирида, гъам Урусатда, гъам Азербайджанда, нугъатризни яшдиз килиг тавуна, сад хъиз ишлемишзавай **устикӀлан** хътин гафар гъа лугъузвай тегъерда кхъейтӀа жеда. Лезгийрикай «стакан» лугъудай ксар лап тӀимил гъалтда. Идакди чна чи чӀалан везинлу-вал ва хсусивал хуъда, эсеррин сеслувални хкажда. Гъавилляй **щетка**, **пальто**, **шофер**, **пьян**, **балкон**, **баллон**, **ведро**, **поднос**, **машина** ва ихътин маса гафарин еринтӀдал лезгийри ишлемишзавай **шутка**, **палту**, **шофир**, **пьян**, **балхун**, **ба-члун**, **бедре**, **платӀнус**, **машин** орфографияда къайдаламишун хъсан ва дуъз кӀвалах яз чазни аквазва. Абур чӀалакай хкатнани аквадач. Амма **батаника**-дин ериндал **батаник**, **милица удара** «милиция», **култур** «культура» ва икӀ мад (килиг винидихъ къалурнавай гафар) кхьин чӀехи ягъалмишвал я.

И къайдадин теклифар малумарун патал къетӀен делилар хъун лазим я, автордихъ абур хъунни мумкин туш. Абур бажагъат халкъдини къабулда.

Къейд ийиз кланзава хьи, кхьинра чна орфографиядин къайдайрал клевелай амал авуна кланда. Им къанун-къайда я, виридаз пак тир буржи я. Эгер и ківалах чна клевелай аннамиш тавуртла, чи кхьинар са члавузни, клалубда гьатна, къайдаламиш жедач. Эвелни-эвел чна члал хуьн патал гьа кардиз фикир гана кланда ва вирибурувай истемишна кланда. Идалай алава, ихьтин амалралди чавай акьалтзавай несилдал члал агакъариз жедач, акси яз, ам абуруз таклан жеда.

Урус гафарикай рахайтла, авторди вичи-вичиз туклуърнавай «ажайиб» гафарни гузва: **вудкамицин** – водка, **къурналист** – тупой журналист (175 ч.), **члурналист** – неграмотный журналист (363 ч.).

Гьа са вахтунда урус члалай къабулнавай **парашют** ва мсб. и гафарганда ганвач.

Муькьуь патахъай, урус члалан «**ттарарам** скандал» (276 ч.), **кайф** 1 – удовольствие **кайф** 2 – приятный отдых (120 ч.) ва икл маса гафар ина къалуруни, хуьтуьлдиз лагьайтла, лап тажуб ийизва. Абур «дибдин» гафар туш ва и гафарин манаяр къалурзавай гафар, эвезар чахъ ава къван?!

Гъайиф хьи, тажуб жедай, къатлуниз четин тир ківалахар ина къадардилай артух ава.

Автор гьатта члала къайдаламиш хьанвай орфографиядин месэляярни цлйициклелай къарагьар хъийиз эгечизава. Члалан илимда зурба гел тунвай чи тлвар-ван авай, чпихъ и рекье уstadвал авай члехи алимар, халисан пешекарар тир Гь.А. Гъажигеован, М.М. Гъажиеван, Р.И. Гъайдарован, У.А. Мейлановадин, Б.Б. Талибован, А.Г. Гуьлмегьамедован ва мсб. ківалахрин, ахтармишунрин тежрибади къалурзавайвал, орфографиядин месэляяр гьалун патал тади серенжемар, регьят рекьер жагьурун виже къведач. Гъилевай ктаб, гъайиф хьи, и жигьет-дайни тади гьалдин къайдайралди тафаватлу хьана. Гекъ., авторди гузвай члуру теклифар: **апайун** (пайун) – делить (22 ч.), **бейабур** 1 без достоинства; 2 позор, **веклегь** – храбрый, **йакк** – мясо, **йалун** – бегать, **йиг** (йуг) 1 – молотья, **йиг** 2 – ось, **йурф** – плечевая кость, **йургъан** – одеяло, **йизун** – двигаться, **йургъа** – конь-иноход, **къветхерар** – близнецы, **эхцегьви** – ахтынец ва мсб.

Гекъигин гьакни, къилдин уьлчмеяр яз ганвай «**къват** – сила» ва «**къват авай** – сильный» (168 ч.). Гьа са вахтунда ада гафарганда **къуват** гафни гузва.

Авторди гьа са манада **клан хьун** глаголни гузва **ккан хьун**-ни, **верччи** «сладкий» гафни **верци** гаф ва икл мад.

И жуьредин «хешил» арадал атунин себеб, чна фикирзавайвал, илимдин къайдаяр кваз такьун я.

Гафар къве (гьатта пуд) жуьреда ишлемишунни тади гьалдин ва гьахъсуз меслят я. Литературный члала вариантрин къадар жезмай къван тлимиларун къайдаламишунин чкадал, авторди четинвилер арадиз гьизвай рекьер теклифзава.

Авторди вичин гафарганда **хвех** гафни гузва, къилдин макъала яз, адан нугъатдин фонетический вариант **хвях** гафни, гекъ.: «**хвех** – ядро ореха», «**хвях** 1- орех **хвях** 2 – ядро ореха» (314 ч.). И гафари, вариантри сада-сад, дуьз туширда (вариантди) дуьзди лишанламишун лазим тир. Ихьтин вариантрин нугъатрин талукьвилер гьисаба къуртла, словардин гафарган агъзурба артух жезвайдини автордиз течиз туш. Ихьтин четин месэляяр арадай акьудун патал, чи фикирдалди, агъадихъ къалурнавайвал ганвайтла, пис жедачир:

хвех бот. 1) ядро, сердцевина 2) диал. орех

хвях кил. хвех

Гъиле авай гафарганда ихьтин къве гафни гузва: «**ччаланбар** 1 – водоворот» ва «**ччаланбар** – 2 волна над рекой» (344 ч.). Эхиримжи орфографиядин словарда анжах **чиланбар** къалурнава.

Лезги члаланни урус члалан словарда маса къайдада ганва:

чиланбар (-ди, -да, -яр) 1) неровность на поверхности реки (образованная подводным препятствием) 2) коряга

чаламбар (-ди, -да, -ар) диал. омут

Эгер и гаф автордиз гьакл, вичи кхъейвал, гун дуьз аквазвайтла, ада лишандалди (ссылка

яз) адан вариант, орфографидин словарда къабулнавайвал, гьамни къалурна, гана къандай, мес.: **чаланбар** кил. **чиланбар**, ва эхиримжидаз вичиз талуку тир манаярни.

Чна гьисабзавайвал, и гафар сад садан варианттар я, гьабурун манаярни мукьва я.

Лагьана къанда, и жуьредин чпин къурулушдик [нб] сесерин къватлал квай гафара гьа и сесерин уьлчме рахазвайбуру плузаррин [б] сесинин таъсирдикди [мб] хьиз сивяй акъудзава. Анжах орфографияда са чкадал **-нб-**, масанал **-мб-** кьин къайдаламишнава.

Гекьигин ихьтин гафар: **анбер, бенбец, денбеден, дунбукьул, зинбил, канбар, къанба, тенбек, туьнбуьгь, тланбул, ченбер, чиланбар, чунбур** (абур инал эхиримжи орфографиядин словарда ганвайвал къалурнава). Малум тирвал, абур гзаф дуьшуьшра къурулушда [мб] аваз сивяй акъудзавайди я, мес.: **тланбул ягьун** лугьудайла **тланбул ягьун [тланбул йагьун]** ишлемишзава.

Ибурухъ галаз сад хьиз килигин агьадихъ гузвай гафариз, абурни орфографиядин словарда гьатнавай саягда инал къалурнава: **гьумбе, гьумбет, гьамбал, гьамбалвал, гьамбар, гьамбархана, къумбак, къумбар, къумбарвал, къумбардаказ, лембеки, памбаг, самбар, сумбат.**

Инал ганвайбурукай гзафбур маса чаларай къабулнавай гафар я, гележегда абурни словарра гьик гудатла, фикир хьувуна къанзавайди я. Инал чун а месэладикай гегьеншдиз рахун кутугнавач.

Кьилди гаф хьиз ишлемиш тийизвай, анжах ибарайра ишлемишзавай уьлчмеярни Къ.Х. Акимова са бязи дуьшуьшра гафар хьиз гузва, гекь.: **«ццуквал (цуквал) на кортачках»** (333 ч). И уьлчме (**цуквал**) кьилди ишлемишзавайди туш, ам лезги чаланни урус словарда авай къайдада ва плузарламиш хьанвай сес квайвиляй транскрипцияда аваз гана къанзавайди тир, мес., ик1: **цуквал** [цукк° ал]: **цуквал ацукьун** «сидеть на корточках; присесть».

Словарда хци келимайриз, дурумлу ибарайризни чка ганва. Гьа са вахтунда, лексический уьлчмедиз элкьвенвай, гафарин мана къалурзавай ибараяр, и жуьредин уьлчмеяр чеб хьагьунин, абур гуниг жигьетдай бегьем суалар арадал къевезва. Месела, гафарганда **«хвех – ядро ореха»** макъала гузва, къаникай словардин кьилдин уьлчме яз **«хвех такьадай гафар – пустые слова»** (314 ч.) гузва. Ак1 хьайила, ам кваз арадиз атанвай **къене хвех авай итим** уверенный в себе, сильный мужчина, правильный человек; **хвехуьн яд кул.** закуска (*орех, чеснок и теплая вода*) вучиз гузвачтла, суалар арадал къевезва.

Месела, мад: **«таран кьиб – жаба»** (276 ч.) макъала ганва, амма вучиз ятлани **«таран кьиф зоол., диал.** желтогорлая мышь» ганвач.

Ибур бинеда **тар** гаф аваз арадиз атанвай лексический уьлчмеяр я. И гафунин словардин макъала ик1 ганвайтла жедай: **тар** [ттар] (-ци [цци], -це [ццэ], -ар) 1) *бот.* дерево; **тар югьурун** потрясти дерево; **~циз акьахун** залезать на дерево; **верхьи тар** берёза; **гийин тар** граб; **гьверши тар** клён; **гьулцин тар** липа; **жумун тар** айва; **ичин тар** яблочня; **машмаш тар** абрикос; **макъун тар** ольха; **мегьуьн тар** дуб; **нарат тар** сосна; **пипин тар** бук; **хатрут тар** тутовник; **къавахдин тар** тополь; **цуцун тар** ясень; **цвелин тар** верба; ива; **пирен тар** священное дерево 2) запор, задвижка, засов (*деревянный*); **риклинихъ тар вегь** закрой дверь на засов; см.тж. **тлуб айвандин тар** перекладина на балконе; **гам храдай ~ар спец.** станок для тканья ковров; **таран кул** метла; **таран кьиф зоол. диал.** желтогорлая мышь (*букв.* дерева мышь); **таран хьиб зоол.** жаба; **тарцин нет зоол.** тля; **тарцин туькьуьл** деготь; **нерин тар анат.** переносица; **симин тар** телеграфный столб; **къулан тар анат.** позвоночный столб, позвоночник; хребет; **чхрад тар спец.** деревянный брусок (*часть прялки*); **са ~цикай там жедач погов.** один в поле не воин (*букв.* из одного дерева лес не получится); **~циз куквай акьахун** делать все шиворот навыворот, быть непоследовательным (*букв.* лезть на дерево с макушки); **кларасдиз кьил жеда, ~циз – клуки** у бревна начало, у дерева крона; **фан ~ция аватун** лишиться куска хлеба.

И жуьредин, чпел фикир желбзавай ва дуьзар хьувуна къанзавай дуьшуьшар ина къадардилай артух хьанва. Эгер члала авай вири хци келимаяр, гафунин мана авай ибараяр ганвайтла,

гафарган виш сеферда артух жедай. Им, чна гьисабзавайвал, хъсан кваллахни жедай. Амма авторди вучиз ятлани садбур гузва, садбур гузвач.

Глаголдин буйругъдин формаярни гьакI я: са бязибур гузва, са бязибур – ваъ, гекъ., ина къалурнавай **алаж**, **алад** ва ина гьат тавунвай **алтад**, **алуки** ва мсб.

Гъа са вахтунда, и жуьредин гафарганра составной глаголар вири къалурун чарасуз я, месела, гекъиг гъиле авай гафарганда гьат тавунвай «дибдин» глаголар тир **капI авун**, **азаб гун**, **азбагъди къун**, **бада фин**, **батинда ягъун**, **кек ягъун**, **къеж гун**, **къияр атун**, **къур акъатун** ва мсб. Идалай алава, и ктабда вучиз ятлани куьмекчи хъун глаголди аради гъанвай вишералди составной глаголар гьатнавач, гекъ.: **абурсуз хъун**, **азад хъун**, **азиятдик хъун**, **акъваз хъун**, **аламат хъун**, **ацукъ хъун**, **бабли хъун** ва мсб.

Вири и месэлайри и ктаб илимдин истемешунрив къан тийидайвал туькьурнавайди субутзава.

Макъалайра гафарин манайриз гузвай таржумайрики гьалатлар кума, гекъ.: **уфтан** – смелый, **уфтан хъун** – одержать победу (299 ч.), **ццуквар (чуквар)** – новорожденный ребенок (333 ч.), **шилесар** (шилесир, силесар) – балкон (372 ч.), **клаванз** «неочищенный рис, **хъиртиш** – вена, **хъиртиш** – жила (325 ч.), **цкIлам** – кусочек огня (333 ч.), **къуьнтераг I** – человек в порванной одежде, **къуьнтераг 2** – западня, силек (176 ч.) ва мсб.

Чи фикардалди, инал ганвай гафариз ихътин манаяр хас я: **уфтан** большой поклеп, **чуквар диал.** пелёнки; **чукварик квайди кафандикни жеда** горбатого могила исправит (*букв.* то что в пелёнках, будет и в саване), **шилесир диал.**, спец. специально изготовляемое из кожуры некоторых растений средство для ремонта дорог, улиц (*см.тж. кър; асфальт*); **клаванз бот.** сорняк (*растет, где просо*); **хъиртиш диал., анат.** жила; соединительная ткань; **им як хъанач хьи, им вири хъиртишар я** это же не мясо, а одни жилы; **цкIлам диал.** искра (*см. тж. целхем*); **къуьнтераг I**) чучело 2) силек 3) костыль 4) подлокотник 5) *диал. (карчаг.)* лук (*орудие*).

Гекъиг гьакIни шаклу **абалди-ибалди** – отойди-подойди, **абатхийир хъайиди** – добрый, **аватун** – падение, **бадгъавая** – *попусто* ва мсб. «**Зими** – неспелый парень» гафунин макъаладин ва таржумадин гьакI гъавурда акъунни лазим я?!

И гафаргандин лайихлувилерикай сад яз ана муькуь словарра гьат тавунвай хейлин гафар къейд ийиз кланзавай. Абурун къадар гзаф я. Мес., гекъ.: **абуш** – тамада; **апашта** – апостол; **авташ** – жизнь; **байт** – язык; **бешер** – человек; **бешерият** – человечество; **гъетягъ** – хашпара, **клава** – обмен местами; **клат** – почка; **клавру** – горлица; **клажи** – горький; **клаза 1.** - деревянный поднос, 2. - большое блюдо, 3. - дуршлаг; **кларпаб** – сказочный персонаж ва мсб.

Анжах клелзавайда гьасятда «абур гъинай я?», «вуч гафар я?» хабар къун мумкин я. Нугъатринбур яз хъайитIа, зарар авач. Анжах абур гъи нугъатдай ятIа, къалурун лазим я. Туькьурнавай гафар ва я тарихдин чешмейрай къачунвайбур яз хъайитIа, анал (цIийи) ва я (тарих.) лишан эцигна гана кланда. И къайдаярни гафарганда авторди вилив хуьзвач. Гекъиг гьакIни: **азадперес** – свободолюбивый, **азадстан** – свободная страна, **аксидар** – выступающий против, **аярханум** – красавица, **бушцав** – космос; **буйругъкъули** – исполнитель приказов, **бушчка** – пустота; **алитасалигъ** – высшее образование; **агъадуьне** – кладбище; **агъадене** – потусторонний мир; **гарпаб** – быстрая женщина, **гъерикI зар** – элегия, **гъаркъаган** - ежедневник ва мсб.

Туьрк чIалан гаф тир ва вични, къейд авуна кланда, чи халкъди ишлемиш тийизвай «**алтун** – золото» гаф и гафарганда хъунални клелзавайди тажуб жеда, им «ватанперсвал» жезвач эхир.

Гъа са вахтунда, и гафарганда гьат тавунвай, халкъди гегъеншдиз ишлемишзавай гафарни тIимил амачиз туш, гекъиг: **имидсвас** (амма **ими** гаф ава); **виж** «давление» (гекъ.: **ивиди виж къачун** «артериальное давление», **виж-виж къачун** «бурлить»); **цкIлук кул.** «сорт хлеба в виде пирога (*изготавливаемый из особого сорта полбы*)»; **цIаркал разг.** «малыш; маленький»; **уфт межд.** выражает боль, *усталость*; **уфт алахъун**, **уфтдал хъун** отдуваться, вздыхать; **яралма бот.** «топинамбур, земляная груша» (*иерусалимский артишок, подсолнечник клубненосный*); **кламаиди** «еще не

хватало» (**адаз кӀамайди машин къачун тир** «не хватало ему еще машину брать»), **кӀамай къван нареч. разг.** «вволю; всласть; без ограничения; сколько влезет; сколько хочется, безгранично» (кӀамай къван ава есть хоть отбавляй); **кӀама / кӀамукьун I.** «не хватать, недоставать» (**перемдиз зур метр парча кӀамукьна** «для платья не хватило полметра материала»); **гила адаз са кӀвал кӀама** «теперь ему недостает только дома»); **кӀамукьун 2.** «еще хотеть, еще желать; еще любить (**заз яд кӀама** «я еще хочу пить»), **тарар** [ттарар] мн. (ед. ч. **тар**) спец. «станок для тканья ковров», **таравигь** [ттарави`гь] рел. «намаз после ночной молитвы» (**комплекс молитв, используемых во время поста, месяца Рамазан**, гекъ.: **таравигь капӀ** «намаз после ночной молитвы»); **ачӀичӀ** (мумкин я ам **кӀачӀичӀ** гафунин вариант хьун) «много» (**цӀи чухверар ачӀичӀ хьана** – яни гзаф хьана), **чӀакьчӀакь** «сорт винограда с красными гроздьями» ва мсб.

Ибурни вири «дибдин» гафар я. Дибдин гафар гузватӀа, хсуси лезги **-вал** суффиксди арадиз гьанвай вири гафар вучиз авачтӀа, суалар арадал къевезва, месела, ина **кӀандайвал нареч.**, **лезгивал** ва маса гафар авач. Маса чӀаларай къабулнавай гафарик **-вал** суффикс акал хьана арадиз атанвай гзаф гафарни авторди фикирдикай хьуднава, гекъ.: **хсусивал** авач (амма **хсусият** ина ганва).

Омонимар тир гзаф гафар гузва, амма инани къайдадивай къерех хьун виле акъазвай гьакькигьат хьанва, месела, «любовь» мана авай **кӀанивал** ганва, амма гьа и кӀалуб авай наречие **кӀанивал** «так, как хочется, как заблагорассудится» авач: **ада вичиз кӀанивал дуйнья гьалзава** «он живет так, как ему хочется»; **кӀанивал хвейи аялдикай бала жеда погов.** «избалованный (*воспитанный так, как он хочет*) ребенок – несчастье».

Гьиле авай гафаргандай аквазвайвал, хейлин гафарин фонетический варианттар гун, иллаки нугьатрин, авторди адетдиз элкьурнава. Абур къилдин словарный макъала яз гузвай дуьшуьшар тӀимил туш. Анжах абурукай къилинди хьядайла, автор гзаф дуьшуьшра ягьалмиш жезва, гекъ.: **авела (авеле)** – прежде; **аваш(ч)** – нет, **нету (?)**; **акейла** – поэтому; **балагь** – несчастье; **баркут** – упрек; **батӀли** – петли; **баъли** – черешня; **бегем** – неужели; **жамаат** – общество, народ; **кӀагьаб** – лодыжка, **кӀазри (кӀизри)** – рыба ва мсб. Иллаки литературный чӀалан, вични къайдаламиш хьанвай, вири халкъди къабулнавай вариант къулухъ авуна, нугьатдин вариантдиз къилиндаз хьиз рехъ гун дуьз туш.

Авторди «Сифте гафуна» ихьтин гафар лугьузва: «Чна сифте яз (цӀар чна чӀугунва – Н.А.) тукьурнавай «Гафаргандин» мурад хайи чӀалан вири девлет – вири нугьатра дуьшуьш жезвай дибдин гафар (маядин гафар – генофонд) кӀватӀ хьувун, абур халкъ рахадай тегьерда хьин ва урус чӀалаз элкьурун я».

Гьелбетда, нугьатдин гафар вири кӀватӀна къилдин ктаб яз акьудун фадлай гуьзлемишзавай кар я. Абур кӀватӀна са-садахъ авун чӀалан илимдин къилин везифа хьана кӀанда. Лезги чӀалан нугьатар ахтармишуну, чируни чи чӀалан тарихда къиле феи метлеблу вакъиаяр, чӀалан вилик финиф, адан гьерекат, чпелай аслу хьайи къенепатан къанунар ва гьакӀ чи чӀалан са къадар маса фактарни ачухардай мумкинвал гузва. И жигьетдай нугьатрин делилрихъ авай метлеб лап важиблуди я.

Гьиле авай ктабда нугьатрин гафар кӀватунин жигьетдай бегьем кӀвалах тухванва, им адан ва ам кхей автордин къилин лайихлувал я. Гекьигин чна, маса чӀаларай къабулнавай гафарин звезда ишлемишзавай ихьтин гафар: **фичӀи** «беневадин ранг», **дидевах** «хала», **кӀакӀай** «амле», **хилан** «бегьле» ва мсб.

Анжах ганвай гафар, чна винидихъ къейд авурвал, гьи нугьатдиз талукь ятӀа къалурнавай-тӀа, хьсан ва лап дуьз тир. Нугьатрин уьлчмейрикай рахайла, авторди лексикадин, лексико-семантический, этнографиядин, фонетический нугьатрин гафар ганва. Амма инани нугьатрин вири къатариз талукь яз ганвай гафарин макъалайра татугайвилер тӀимил авач.

Месела, авторди «**чидрикь** – мята» (350 ч.) гузва, чаз чидайвал (кил. Лезги чӀаланни урус чӀалан словарь), **чидрикь I** «угорь» 2) **диал.** «веснушки» я. Пурни «мята» гафунин манада нугьатрин векилри **чӀуьдри(къ) / чӀуьдруь** ишлемишзавайди я.

И ктабда литературный **эчӀекь хьун** глаголдин нугьатдин вариант **эцекь хьун** «загнуться» (384 ч.) гузва, амма глаголар тир **эцекьарун** «приплюснуть», **эцекьун** «повредиться; повредиться; мять» гузвач.

Нугъатрин гафар гудайла, авторди са бязи дуьшуьшра абурукай вичиз «клани», лазим аквазвай фонетикадин вариант гузва. Вучиз авторди и гафарганда нугъатрин гафарин са бязи варианттар кылинбур яз хкязаватла, лугъуз четин я. Гекъ.: **куьни(уь)** I «улей», 2 «точило», 3 «пчела».

Лезги члалан нугъатра гьалтзавай «мозг» манада ишлемишзавай **мефтI, маст, машт**, гафарикай и ктабда анжах кьвед кьалурнава. Кил. абурун таржумайриз: **маст** – I «мозг», 2 «сознание» 3 «простокваша», гьа са вахтунда **мефт(тI)** гафуни анжах са мана «мозг» ганва, нугъатдин **машт** ина ерли авач.

Фикирдикай хкатнавай и жуьредин месэляяр ина мадни ава. Месэла, агъадихъ гузвай гафариз нугъатра маса манаяр ава, гекъ.: **ракъар** «даплар» (кьурагъ), лит. «капкан», **абугерден** «гельх» (гельх.), лит. «половник» ва мсб. Гьабурни кьалурнавайтла пис тушир.

Гьа са вахтунда, и ктабдани гьат тавунмай нугъатрин гафар ава. Месэла: **авуч** (яркI.) «вещь» (гекъ.: *атIанал алай авуч це*) (лит. **затI, шей**); **г(и)йим** (миск.) «одежда» (лит. **пек, партал**), **латIур** (кимиль.) «шакал» (лит. **чакъал**), гьулов (кимиль.) «палас» (лит. **рух**), **экъягъун диал.** «перейти вброд через реку»; **пуйсун** [ппуйсун] диал. I. недотепа (**ам са пуйсун я** он такой недотепа) 2. вялый, нерешительный, равнодушный; **рекъвел диал.** зазубренный (**рекъвел гапур** зазубренный кинжал); **чукун диал.** обжираться; много есть, **черегуьл спец.**, диал. названия ковров по рисунку (*букв. роза*); **чIухутI диал.** шрам (**хирен чIухутI** шрам от раны); **цIаркъвел зоол. диал.** (*нуьцIуьгъ.*) вид ястреба; **тикам** [тIикIам] диал. (*гелх.*) кул. «начинка пирога, фарш»; **тувайил** [ттувайил] диал. (*ахц.*) бот. «трутень»; **пIартIал** (миск.) «ковер», **пIикIлячун** (*ахц.*) «эзмишун, шупIрун», **ккывиднайрал кьуьл авун** (*ахц.*) «танцевать быстрый танец»; **типиш** «треугольная маленькая вещица; козырек»; **йей** (*ахц.*) «законченный; настоящий» (гекъ.: **йей кIвалах** «настоящая работа», **йей зул** «настоящая осень») (лит. **бегьем, халисан**); **йейвал** «тирвал»; **гуьрццер** (*цIелегуьн.*) ва я **мурччар** (*ахц.*) «схватки родовые» (гекъ. **аялдин гуьрццер** (**мурччар**); **ккъагъунар** (*ахц.*) лит. «лишанар» (гекъ. **шваш ккъагъун** «свас це лугъун», **ккъагъунрик фин** «лишанрик фин»); **хьрыс** (*хъуьл.*) «веник» (лит. **кул**); **чIанаг, паскIым** (*хъуьл.*) «серп» (лит. **мукал**), **ямаг** (*хъуьл.*) «только что приготовленная пища, горячее питание» (гекъ., *рут.* **ямаг**), **хьрцар** (*хъуьл.*) «пельмени» (лит. **куьрзеяр, гекъ., рут. хьрцар**), **дукъа** (*хъуьл.*) «застежка», «пряжка»; **ктIай** (*хъуьл.*) «плохо», гекъ. **ктIай рахада** «плохо говорит» (лит. **пис**); **кIурулай** (*хъуьл.*) «маленькая вязанка», **къых** (*хъуьл.*) «скала» (лит. **къаяб**); **чIуьнуьчI** (*хъуьл.*) «булавка» (лит. **санжах**); **рикъяй** (*хъуьл.*) «лист» (лит. **пеш**); **хъарар** (*хъуьл.*) «сума, хурджин» (лит. **гьебе**), **хъуьрер** (миск.) «седло для осла» ва мсб.

Инай аквазвайвал, ихътинбурукай гзафбур маса чIалай кьабулнавай гафарин эвезар я.

Эхиримжи вахтара мукъвал-мукъвал газетра, журналра акъатзавай макъалайра, чапдай акъуднавай ктабра «къадим» гафарин куьтмекдалди (абур «рикIелай алатнавайбур» я лугъуз) маса (гзафни-гзаф туьрк) чIаларай кьабулнавай литературный гаффар эвезун халкъдал лап илитIзава. Кьейд авун лазим я хьи, гзаф юлдашри гегъеншдиз теклифзавай ва чи чIала чка къазвай **зари, зарийа, улуб, кирам** ва ихътин маса гафар къадимбур тирди субутарзавай илимдин са делилни авач. Терсина, абур «рикIелай алатнавай» гафар ваь, чпи туькIуьрнавай гафар, неологизмаяр я. Маса чIаларай кьабулнавай, амма, хсусибуру хьиз, цийибур арадал гъунин, гафарин жебехана артухарунин карда ва икI мад гегъеншдиз иштиракзавай, грамматика-дин дибда ва гафарганда чпиз лайихлу чка кьунвай гафар «писбуруз», «хъсанбуруз» чара авуни литературный чIалан битаввал чIурда, ам михъиз харчи ийида, чIалан «чиргъин» арадал гьида.

Гъиле авай ктабдани гьахътин гафарни тIимил тушиз ганва, анжах абурун къвалав *неол.* (*цIийи*) лишан галаз гун чарасуз тир. Къачун чна и гафарганда ганвай **зари** гафуни макъала: «**зари** – писатель: поэт, прозаик, драматург» (105 ч.)

Гьа ина авторди вучиз ятлани гьа зари гафуни словарный макъалада хъана кланзавай (эгер ам гаф яз кьабулнаватIа) ибараяр кылди, чебни словардин макъалаяр хьиз, яни кылдин гафар хьиз гузва. Гекъ.:

зари́рин межли́с – собрание писателей

зари́рин сою́з – союз писателей

зари́рин съез́д – съезд писателей (105 ч.)

И кардини и гаф чал лап илитизавайди клеветай успатзава.

Ихътин, илим кваз такъуна, къасухдай ийизвай гьерекатралди гъиле авай ктаб лап тафаватлу я.

Са бязи юлдашири, гъа жергедай яз словардин автордини, «писбурун» жергедик **-лу, -суз, -миш, -ламиш** суффиксар квай гафтар кутунва. Гъиле авай ктабдин автордини «Сифте гафуна» ихътин гафар кхъизва: «... къецепатан чаларай атанвай гафар чи чалаз хас тушир суффиксар ва эхирар (**-миш, -суз, -ный, -ский, -ь** ва мсб.) галудна ганва» (4 ч.). Себеб?! Вири халкъди къабулна ишлемишзавай гафар, са касдиз клан хъана лугъуз, словардай акъуддани меген?! А уьлчмейри арадал гъизвай гафар (иллаки туьрк чалай къабулнавай) фадлай тамамвилелди лезгиламиш хъанва, гъа уьлчмейрикай цийи гафтар арадал гъидай морфемаярни хъанва (гекъиг: **урусламишун, лезгиламишун** ва ик! мад). Чала вичини игътияж авачир гафар, уьлчмеяр ва мсб. къабулдач, абур чала вичи хуьдач, сахламишдач. И месэляр автордиз, илимдин доктордиз чин тийиз авач хьи!

Гъа са вахтунда, авторди «дибдин» гафарик маса чалан, вичиз «таклан» -суз суффиксдин къаршивилин тай хъиз аннамишзавай **-лу** суффикс квай гафар гузва эхир: **маналу** «содержательный», къуватлу «сильный» ва мсб. Амма **манасуз, къуватсуз** ина авач.

Гъакни, къейд ийиз кланзава, ина «**агъуламишун** – отравление» гафни гьалтзава.

Лезгивал хуьз кланзавай, «ватанперес» гъиссер авай касди маса чалай къабулнавай **-дар** суффиксдин куьмеқдалди вични неологизмдик акална мад цийи гаф арадал гъизва хьи: **заридар** «способный творить произведения» (105 ч.), гъакни иран чалан **бей-, бед-** префиксальный уьлчмейрин куьмеқдалдини цийи гафар арадал гъанва хьи, гекъ.: **беднамус** «бессовестный», **бейар** «бессовестный, похабный», **бейзат** «бессовестный», **бейкамал** «неразумный», **бейсавад** «безграмотность», **бейавачир** «лишенный ума», **бейавачир члав** «беззаботное время» (38 ч.).

Маса чаларай къабулнавай суффиксрикай арадал атанвай цийи гафарни и гафарганда тлимил гьалтнавач, гекъиг: **бутхана** – молебная буддистов, **векилхана** – посольство, **сентяхана** – мастерская, туьрк чалай къабулнавай **-чи** суффикс акална арадал атанвай ва я гъанвай ихътин гафар: **адчи** – носитель имени; **ажалчи** – ангел смерти; **азадчи** – борец за свободу; **аксикъилабчи** – контрреволюционер, **акъажчи** – соперник, **библиотекачи** – библиотекарь, **вагъабчи** – вазабист; **гафарчи** – хорошо владеющий языком, гъазаватчи – участник газавата; **улакъчи** – водитель транспорта, **сварчи** – сварщик ва мсб. Эхиримжиди (259 ч) лап «интересный» гаф хъана. И гаф нугъатдин свар «трещина» гафуникай **-чи** суффикс гилигна туькьурнавай хътинди я. Акл хъайила, суал къевезва – **ферчи** гаф гъинава?! Эгер масакла ятла, урус чалай къабулнавай **сварка** гаф ина хъана кландани?!

Якъин кар я, чи чала эхиримжи вахтара маса чаларай атай суффиксрин куьмеқдалди цийи гафар гзаф арадал атанва. Чалан даях тир «Лезги газет»-да абур къериз-царуз гьалтзава, гекъ.: **маначи** «толковый», **уьзуьмчи** «виноградарь», **ципицичи** «виноградарь» (332 ч.). Лагъана кланада, сифтегъан гаф, яни **маначи**, и гафарганда авач. Эхиримжи вахтара уьзуьмлук гафунин ериндал ишлемишзавай **ципицилук** гафни майдандиз акъатнава. Гъамни и гафарганда авач. Муькуь патахъай, чаз, чи чалахъ **-чи, -хана** ва маса суффиксри къалурзавай манаяр эвездай хсуси такъатарни авачиз туш. Амма, гъайиф хьи, шаиррини писателри, гъакни «чалан инкъилабчийри» ахътинбурукай менфят тлимил къачузва. Терсина, регъят рекъер жагъурзава.

Маса чаларай къабулнавай гафарин эвезар яз шаирри, писателри, яратмишзавай инсанри ва мсб. гегъеншдиз чпи туькьурнавай гафтар ишлемишун, дугъриданни, вири чалара, гъа жергедай яз чи чалани, адет хъанвай тебии кваллах я. Амма вири цийи гафари чала вичин мягъкем чка къадач. И карда чал харчи тийидайбур, чалан тебиатдиз муькьвабур, адан сло-вообразованидин къайдайрал амал авуна туькьурнавайбур, гъадан такъатрикай, я туштла нугъатрикай менфят къачуна ганвайбур гафарганриз лайихлу хъун мумкин я. Ик!, месела, чи чалай алай девирда туьрк **мишебиги** гаф яваш-яваш акъатзава, адан ериндал цийиз

туькӱрнавай тамухъан «лесник» гафуникай ашкъидалди менфят къачузва. И гаф гӱле авай гафаргандани ганва (275 ч.), идалай алава, ина **тамарбан** «лесник» гафни гъатнава (274 ч.).

Жув шагъид хъайи са вакъиадикайни ихтилат ийин. Мукъварал жуван са талукъдан кӱвале заз **тӱпӱтӱпӱ** лугъудай гаф ван атана. Хтулдихъ элкӱвена гъа мукъва касди **«къала кван зав а телевизордин винел алай тӱпӱтӱпӱ»** лагъайла, зун мягътел хъана. Квекай ихтилат физва!? Пултуникай. Авайвал лагъайтӱа, зун а гафунин манадин гъасятда гъавурда акъунвай, ам зи рикӱи чӱгунни авунай. А гаф чи чӱалан къайдайрал амал авуна туькӱрнавайвиляй ятӱа!? Тебиатдин къетӱен сесериз ухшар гафарикай цӱийи гафар арадал атун чи чӱалаз фадлай хас я, гекъ.: **чигъичигъ** (нуькӱверин са жуьре), **чӱакъчӱакъ** (ципӱицӱрин са жуьре) ва мсб. Туькӱрнавайдини я алим, я журналист, я шаир туш. Лагъана кӱанда, ам вири гъа хизанди, хтулрини кваз, ишлемишзава. Мумкин я, и жуьредин урус чӱалан эвезар яз ишлемишзавай **тӱпӱтӱпӱ** хътин гафар халкъдини къабулун.

Гъа икӱ, аквазвайвал, винидихъ къейд авунвай месӱаяр вири фикир гуниз лайихлу я.

Килигин чун, месела, «Лезги газет»-да гузвай политикадин, экономикадин макъалайриз: ана авай гафарикай саки 70 % урусбур ва я урус чӱалан таъсирдик кваз арадиз атанвайбур я (калькаяр-таржумаяр). Абурукай, герек авайбурни-авачирбур зарбдаказ газетдиз, ху-дожественный эсерриз, анайни гафарганриз ва халкъдин рахунриз гъахъзава. Ибарайрин, предложенийрин кӱалубарни къевез-къевез урус чӱаланбуруз мукъва жезва, нетижада чӱал залан жезва. Тебии чӱалакай акъалтзавай несил къерех жезва. Предложенияр, келимаяр, урус чӱалай лезгидалди элкӱурдайла, яргъи жезвайди, фикирар лугъуз четин жезвайдини якъин кӱвалах я. Гаф атай чкадал лугъун, эгер ихъ-тин рафтарвилер яргъалди давам хъайитӱа, чӱалан хсусивал ва къил-тдинвал зайиф жеда. Иниз килигна, са патахъай, урус чӱала (азербайжан чӱалани) ийизвай таъсир зайифардай серенжемар къабулун, муькуь патахъай, маса чӱаларай къабулнавай вири гафариз санлай чапдиз килигун арадай акъудун лазим я.

Идахъ галаз сад хъиз, къейд авуна кӱанда, цӱийи гафар арадал гъидайла, «зарийри, кирамри» чӱалан словообразовательный гъерекатрал, къанунрал амал ийизвач. Чи чӱала цӱийи гафар арадал гъизвай къилин къайдайрикай, адет яз, менфят къачузвач: тебиатдин къетӱен сесериз ухшар (звуко- ва образоподражательный ком-плексар) гафарикай, ибарайрикай гафар арадал атун, са чӱалан паюник акатзавай гаф маса чӱалан паюниз элкӱуьн (субстантивация, адъективация, адвербиализация), манаяр чара хъун, чӱалан дибдин словообразовательный уьлчмеяр, суффиксар ишлемишун, абур «цицӱи» хъувун ва икӱ мад. И къайдайрикай абур, гъайиф хъи, къерех жезва.

Чпел гъалтайтӱа, ийизвай хийирдин кӱвалах нетижада зарардиз элкӱвезвайдакай гъич фикирни ийизвач.

И гафаргани, са шакни алач, авторди халкъдиз хийир гъун патал туькӱрнава. Анжах, гъайиф хъи, терсина, ада чӱал хаталувикай къутармишдач.

Гафаргандин хаталувал – алимди, илимдин докторди кхъиникай ибарат я, гзафбур адав инанмишвилелди эгечлун мумкин я. Гъакӱни и ктаб Москвадилай гатӱунна вирина подписка авунва. Ам гъам Урусат, гъам Азербайжан тирвал чкӱидайдал са шакни алач.

Гъавиляй и ктабдикай: муаллимриз, журналистроз, корректорроз, редакторроз, кӱелзавай аялризни студентроз, жергедин инсанроз – виридаз, шаксуз, хийирдалай гзаф зарар жеда.

Алай девирдин чӱалан гъакъикъат ва гӱле авай ктаб веревирд ийидайла, чун жезмай къван арадал къевезвай гъиссериз рехъ тагана, хсуси фикирар, баянар гуз алахънава. Чаз са касни бейкафариз кӱанзавач. И жуьредин меслятрикай жедай зарар явашарун чи къилин метлеб тир.

Гъа са вахтунда, ихътин шейӱр чапдай акъатуни, адахъ галаз таниш хъуни – словарар арадиз гъунин карда гзаф пешекарри иштиракун, адак акатнавай гафар ва келимаяр хкъягъ хъувун, абур ахтармиш хъувун, лексикографический материал мадни гуьнгъуна хтун, тамам корректировка авун, «сафунай» ягъун, са кӱалубда тун, техникадин лишанар са къайдада ишлемишун, словардин макъалаяр, лексикографический материал гуни карда тамам ва якъин къурулуш къайдаламишун чарасуз тирди чи илимдин вилик акъвазнавай къилин месӱа тирди мад сеферда успат хъийизва. И жуьредин меслятар, чӱалан гележегдикай авай къурхулувал, къайгъударвал чӱалан дестек тир «Лезги газет»-дин чинрайни малум жезва.

Эхиримжи вахтара «къалп», «тапан» къейдер неинки чӱалакай, гъакӱ литературадикайни, тарихдикайни гун адетдиз элкӱвенва. Икӱ дегъ заманадин дувулар жагъурун патал, лезги хал-

къдин алатай ва гележегдин къисмет гялун патал бязи юлдашар чпин фикирра къадардилай къерехриз экъечIзава.

Къайдаламишнавай словаррал, тарихдин чешмейрал, медениятдин илимдал амал тавуни ва абур кваз такъуни лезги ахлакъдиз кутуг тавур хейлин шейэр пайда хъуниз рехъ ганвайди и ктабдини субутзава. Веревирд ийизвай гафаргандани ихътин къейдерини бегъем чка къунва, гекъ. гъакIни: **авгъан** «алпанец, пралезгин», **апашта** «апостол», **касар** «лезгины» ва чIехи гъарфунилай ганвай: **Ардевил** «ангел смерти», **Атар** «божество огня», **Вацил** – божество вод ва мсб.

Гьелбетда, чи халкъдин дучвулар дегъ заманайрин деринриз фенвайдал садани шак гъизвач, вучиз лагъайтIа чи халкъ ихътин мублагъ чилерал амукъун, ада вичиз хас тир милливал хуьн, къайда-низамдал амал авун, адахъ гъукуматдиз хас тир фикир-къатIун хъун – ибур вири бинедай къевезвай, халкъдин ивидик квай месэлаяр я. Е.Эмин, С.Сулейман хътин устадарни буш чкадал арадиз атун намумкин кар я. Анжах, илимдин делилар авачиз, ахътин фикирар гуни арадал гъакIан буш ихтилатар гъизва. Халкъдин тарих, алатай девиррин чIалан, литературадин ва мсб. гьал винел ахкъалдарун патал илимдивай къакъатун дуьз туш. Иллаки алай девиртIа илим хуси хийирдихъди ялдай адет хъанва. Ихтиярар ганва лугъуз, бизнесуз ва я делилар авачир фикирар гъун дуьз туш. Гъайиф хьи, ихътин къундармайрикай халкъ азад ийизни четин жезва. «Кирамарни зарияр, къурналистарни чIурналистар» ва абур кхъизвай цIийи «улубар» акъатнавай «базардин» девирар я эхир! Жуьтребажуьре издательствовайри, «Лезги газет»-ди, «Самур», «Алам» журналри, чкадин телевиденийри и жуьредин къанунсуз кIвалахриз гъамиша манийвални ийизвач.

ЧIалан гьерекатриз талукъ яз, винидихъ ганвайбурулай гъейри, чаз ихътин теклифарни къалуриз кланзава. ЧIалан чешнеяр яз – театр, телевидение, радио – дуьз лугъунин, кхьинин – газетар, журналар ва чапдай акъатзавай гъар са шей – чебни къайда-къанундиз табийбур, чешнелубур хъана кланда. И жигъетдай чIал вири патарихъай сейли авун патал илимдиз, къанун-къайдадиз табий тир вири серенжемар къиле тухун герек я. Лезги рахунрал ва кхьинрал гъукуматдин вири идарайри гуьзчивал, къарувал авун ва и карда вири къуватар серфун чарасуз я. И гьерекатар къилиз акъудунин рекъикай са касни къерех хъана виже къведач. ГъалатIар, нукъсанар, чпин фикирар авайвал къалурна ва ачухдиз лагъана кланда.

Жуван нубатдай, лагъана кланда, цIийи «Лезги чIаланни урус чIалан словарь» гъазурна саки акъалтIарнава, са-къве йисалай адаз «дунья» аквада. Адазни, алатай словардихъ галаз гекъигайла, хейлин лайихлувилер хас я. Россиядин илимрин академиядин Дагъустандин илимрин чIаланни, литературадинни искусстводин институтди (ИЯЛИ ДНЦ РАН-ди) ам акъудун хиве къунва. Ам пландик кваз чапдиз гъазурун ИЯЛИ ДНЦ РАН-дин къуллугъэгълияр тир С.Б. Юзбековадал, А.А. Рашидовал ва и цIарарин автордал ихтибарнава. Ам типографиядиз гудай кIалубдиз саки гъанва.

Газетрини журналри гузвай мумкинвилерикай менфят къачуна, эхирдай лугъуз кланзава хьи, словаррин тереф хуьзвай, чIалан сирер ва адан гъакъикъат мукъвалай чизвай вирибуруз чна и кIвалахдиз майилвал авун тIалабзава. Абурун теклифар чна хушвилелди къабулда. ТIалабда абур журналдин редакциядиз, ИЯЛИ ДНЦ РАН-диз ва я чахъ, агъадихъ ганвай адресдиз ракъурун: СтIал Сулейманан район, Къасумхуьр, В.И. Ленинан тIварцIихъ галай куьче, 26 кIвал, Н.Ш. Абдулмуталибоваз.

05.01.2018.

**Гьапиз
НУРМЕГЪАМЕДОВ**

БАГЪНАЯР ВА НЕТИЖАЯР

Низами, миллетдал гьалтайла, вуж я? И суал Арбен Къардаша вичин «Гаф давам жезва» ктабда гьатнавай «Низами хтун» твар алай члехи макъалада-ахтармишуна ва азербайжанви алимриз жаваб яз кхьенвай мад кве макъалада кьетИдаказ эцигнава. Кирамди и месэладин тарих туплалай ийизва, адан бине гьихътинди ятIа кьалурзава. Низами Генжеви (1141 – 1209) гьи миллетдикай ятIа чирунин месэла алатай асирдин 30-йисара къарагъайди я. Арбен Къардаша Низамидин ери-бине тайинарун патал гьахъ гваз алахъунар авунва. Ада Низамидин миллетдин гьакъиндай адет хьанвай делилрин кьурулуш чукурзава. Низами, кьабул хьанвайвал, персерин шаир яз гьисабзава, вучиз лагъайтIа ада вичин эсерар фарс, яни иранвийрин чIалал кхьизвай. И жигъетдай мисал яз Арбен Къардаша XIX лагъай асирдин нуфузлу алим, миллетдал гьалтай вич азербайжанви тир Казем-Бекан фикир гьизва. И алимдини, муькуьбуру хъиз, Низами персерин шаир яз гьисабзава. Арбен Къардаша бязи гьукумдарри и месэладиз талукъ яз авунвай бязи сияси веревирдерни арадал вегъизва. Ада тайин мисал гьизва. Арбен Къардаша 1939-йисуз Азербайжандин газетар сифтегъан чинрал «Юлдаш Сталина чаз члехи Низами багъишна!» лугъудай гафар алаз акъатайди члехи яшдин инсанрин рикIел аламайдини кьейдзава.

Азербайжанвийрик икI гевес кутурди, ктабдин кирамдин фикирдалди, «Правда» газет хъанай. Ана са макъалада Низамидикай ихътин гафар авай: «Низамиди иран чIалал чIалал авиляй кхьизвай хьи, адаз вичин чIалал кхьин кьадагъа ийизвай. Гьа и гафар юлдаш Сталинани лагъанай» («Правда», 3-апрель, 1939-й.).

Ктабдин кирамди и месэладин гьакъиндай пуд лагъай фикирни авайди кьейдзава, яни Европадин бязи литературоведри Низами Къафкъаздин бинедин халкъарин векил яз гьисабзава. Вучиз ятIани и фикир михъиз кьулухъ гадарнаваз хъана.

Советрин литературоведениедин илимда бине авачир саягъда алимри Генже шегьер ва гилан Азербайжандин кеферпатанни-рагъакIидай патан

чилер Къафкъаздин Алпандин ареалдик кваз хъайиди риклелай алудиз алу-дайдакайни Арбен Къардаш раханва. И кардини Низамидин официальный биографиядал шак гъизва.

Низамидин миллет гым ятла чирзавай, адан уьмуьрдиз талукъ делилар гялунин виликан къайдаяр шак алайбур тирди лезги эдебиятчиди галай-галайвал къалурзава. Адет яз, Низамидин биографиядиз талукъ делилар адан эсеррай къачунвайбур я. Арбен Къардашан шаклувилихъ мягкем бине ава: ахътин делилар вири тамамдиз къватнавани? Абуруз виридаз дуьз къимет ганвани?

Азербайжандин алимри Низами туьрк миллетдикай яз гьисабзаватлани, Арбен Къардаш ихътин фикирдихъ къетидакъаз рази туш. Азербайжанвийри Генжеда а вахтара авай халкъдин члехи пай туьркер хъайиди яз гьисабзава. Арбен Къардаш и делилдин члалахъ жезвач, ада акси яз, XII лагъай асирда ана туьркер хъунухъ гьеле субут тавунвай кар яз гьисабзава ва делилар гъизва. Азербайжан патан фикиррала алайбуру Низами, ада вичи лагъанвайвал, «дагълух вилайтдин Къум шегъердай» хъунухъ инкарзава, вучиз лагъайтла и гафар гъилин кхьинрин ктабрик геж кухтунвай клус яз гьисабзава. Ихътин фикирдал алим Е.Э.Бертельсни алай: «Низами дидедиз хъайи чка вири куьгъне чешмейри Генже яз гьисабзава. Ятлани геж пайда хъайи бязи кирамри (месела, Лутф-Али-бег Азера) Генжедин чкадал Къумдин твар къазва».

Арбен Къардаша далу акализ жедай делилар алаз хъиз къватнава. Ада талышрин алим, академик З.М.Буниятован «Азербайжандин атабегрин гьукумат» ктабдай гафар гъизва. И алим вичин фикирдал ала: «Низами Къум шегъердда дидедиз хъана». Адан фикирда авайди Азербайжанда авай Къум я. З.М.Буниятова вичин фикир субут авун яз Низамидин вичин гафар гъизва:

**Зун, гевгъер хъиз, Генжедин гъуьле
квахънаватлани,
Зун дагълух Къум шегъердай я.**

З.М.Буниятова вичин фикир къетидакъаз топонимикадин делилдал желбзава, Къум хуьр гилани Азербайжан дин Къах районда амайди къалурзава ва Низами Иранда авай Къум шегъердай я лугъудай фикир инкар авун герек тирди къейдзава. Вичин фикиррин дуьзвал къалурун патал алимди Низами вичин уьмуьрда садрани вичин ватандай маса патаз тефейвилин делил гъизва.

Арбен Къардаша Низами туьркерикай я лугъузвабурухъ галаз хци гъуьжет тухузва ва исятдани Азербайжанда авай Къум хуьре къадим вахтарилай инихъ ва алай аямдани лезгиярни цлахурур, яни лезги члаларин дестедин халкъар хъайиди ва авайди къейдзава.

Арбен Къардаш «Къум» («гъуьл») топонимдин метлебдални акъваззава. «Генже» гафунин тарихдикай веревирдзава. Ам арабри «джанза» гафуникай хъанва ва «хазна» лагъай члал я. Ктабдин кирамди Низамидиз гъатта «хазнада гевгъер жезни» хуш туширди, адаз азадвал ва маса генгвилер ва къакъанар клан хъайиди къейдзава. Арбен Къардаша антитезадин жуьреда «Къум»

гафунин дережадиз ціийи кьуват ва мана гузва, фарс члалан «къум» («гьуъл») гаф «гьялуналди» шаирди «Генжедин гьуьлуьн» деринвиллин къаншарда вичин хайи Къумдин къакъанвал эцигзавайди кьейдзава.

Ада, историографиядиз талукь делиларни гьиз, фикир Низамидин шииратдин милливилел жем ийизва. Чи йикъарани амай Къум хуьр юкьван виш йисара шегьер хъайидакай алатай асирда авур археологиядин эгъуьри къалурзава. Арбен Къардаша шегьердин тварцелай къачунва «Генжеви» тахаллус Низамидин тварцихъ адан ктабар кхьин хъувурбуру ва адан эсерар келелиз хътайи маса ксари акалайди, Низамиди вичин эсерраз вичиз са чкадални «Генжеви» талгъанвайди тестикъарзава.

Арбен Къардаша твар-ван авай востоковед Ю.Н.Марра 1925-йисуз аавур кьейдерикайни даях къазва. И алимди персер Низамидивни адан аямдар Хаканидив къана эгечзавайди лугъузва. Ю.Н.Марра Иранда «шаиррин падишагъ» твар къачур Бегъарахъ галазни ихтилатар авурла, а шаирди алимдиз икь лагъанай: «Низамидин гьуьрметдиз адан Хамсэдихъ (вад дастандихъ) хъсандиз кхьенвай гъилин ктабар тахъуни зиян гузва. Абур бинедилай гьалатлар кваз кхьенва. Гъавиляй адаз чка жагъанач» (Ю.Н.Марр, Эсеррин кватлал, 2-жуз, 126-чин, Илимрин академия, 1939).

Арбен Къардаша Низамидиз Иранда сифтедай къана килигунин себебрикайни лугъузва. Абур гзафни-гзаф Низами сунни хъунихъ галаз алакъада ава. Азербайжандин алимар и кардикай рахан тийиз алахъзава.

Арбен Къардаша Иранда авай Къум шегьер арабар атай сифтегъан вахтарилай шиийрин фанатизмдин макан хъайидакай ва исятда гъахътинди яз амайдакай лугъузва. Бязи алимри лугъузвайвал, Низамидин буба Ирандин Къумдай Генжедиз куьч хъана, Низами гъа и шегьерда хун керчек кар яз къабулайтлани, Низамини шии хъун лазим тир. Амма Низамиди вич сунни тирди вичин эсерра кьетивилелди кьейдзава.

Чи уьлкведа хъайи жемиятдинни-сиясатдин гьалари шаирдин миллет гьим ятла гьукумдарриз кландайвал тайинаруниз рум гана. Ирандани Низамидин миллетдин гъакъиндай гъарай-эвер 1940-йисара, И.В.Сталина Низами азербайжанвийриз «багъишайла, къарагъайди я.

Арбен Къардаша гъам иранвийриз, гъамни азербайжанвийриз Низамидин миллет гьим ятла субутзавай делилар гзаф гъанва, абурукай сад, гьуьжет алачирди, Низами сунни хъун я.

«Низами хтун» макъаладин кирамди Низамиди Генжеда авай шиийрин – вичел пехилвал ва мидявалзавайбурун гъвечи клеретидихъ галаз ийизвай гьуьжет къалурзава. Низамиди вичин твар арадал гъизвай гъарфариз талукь рекъемри 1001 арадал гъизва лугъузва. Идалди шаирди вичин мидяйрин рикел Аллагъдихъ 99 сифет-ери ва 1001 твар авайди кьейдзава. Амма шиийри им шиийри кваз такъазвай делил я.

Арбен Къардаша суфи ва шейх яз хъайи Низамидин сурал мазар (пир) алаз хъайидини, амма гуьгъуьнлай, Генжеда шиийрин къадар тежер къван артух хъайила, суняяр патал а пак чка ламарни балкланар патал алафар хуьдай муьхцуьз элкьуьрайвикайни тарихдин метлеб авай шагъидвилер гъизва.

Арбен Къардаша, Низами я иранвийрикай, я туъркерикай туширди къалурун яз, филологиядин жигъетдай ийизвай анализни алакърдайди, члалахъардайди я. Винидихъ чун рахай «Къум» гафунихъ лезги члалан бязи нугъатра «къая», «раг» мана авайдакайни ва идалди шаирди вич «Генжедин гъуле гевгъердиз элкъввенвай рагунин са кIус я» лугъузвайвилин нетижани хкудзава макъаладин кирамди.

Ахтармишчиди шаирдин жуъреба-жуъре фикиррин гъерекатда-къурулушда «сейр» ийизва ва абурай Низами я персериз, я туъркериз талукъ туширди къалурзавай делилар гъизва.

Арбен Къардаша Низамидин шиирра гъалтзавай «туърк» гафуникайни веревирдер ийизва. И гафуниз РагъэкъечIдай патан шииратда ва гъакI Низамидин эсеррани миллет къалурун хас туш, адак квай метлеб «лацувал», «иервал» я. Гъа са вахтунда Низамидиз а вахтара Арандиз къвез эгечIззавай сиятегъан туъркерин кIеретIар акурла, абурун чуълдин уьмуър, дуланажагъ къалурун яз, и гафуник шаирди лезги члала авай «турк» («тварк») гафунин манани кутун мумкин тирдакай макъаладин авторди веревирдер ийизва, гагъ-гагъ лезги члала «турк» («тварк») гаф «татар къиф» ибарадалди эвеззавайни къейдзава.

Арбен Къардаша мад са гафунал кIевиз акъвазнава. Амни Низамидин шиирра гъалтзавай «табарьяк» гаф я. Низамидин ирс ахтармишзавай алимри и гафунин мана гъи чIаланди ятIа тайин хъанвач лугъузва. Низамиди а гафуник лезги къве гаф чуьнуьхнавайдакай Арбен Къардаша чIалахъ жедайвал кхъенва. И гафар сад «табрак» («тапрак»), садни «тапрукъ» я. «Табарьяк» гафунин мана и къве лезги гафуник квай хътинбур тирди Низамиди вичи лугъузва. Арбен Къардаша «табрак» михи лезги гаф тирвеликай, табрак лезги медениятдиз талукъ шей тирдакай, лезги фольклордай мисаларни гъиз, субутзава.

Арбен Къардаша зороастризмадайни гзаф мисалар гъизва ва вичин субутрин къадар артухарзава, Низами пперсерикай ва туъркерикай туширди къалурзава. Ахтармишчиди чIехи шаирдикай авай гзаф делилар кIватIнава, абур къайдада тваз алахънава, абуроз, жуъреба-жуъре патарихъай килиз, къимет ганва. Адан веревирдер, ада гъанвай делилар, ада ганвай баянар Низами лезгийрикай тирвилин чIалахъардай, литературоведар патал чIехи къимет авай материал я.

Арбен Къардашан «Гаф давам жезва» ктабди эдебият ахтармишзавай илимда лайихлу чка къазва. Гъайиф хьи, ихътин ктабар алай аямда лап тIимил я ва я саки ахътинбур авач.

Арбен Къардаша Низамидикай ийизвай веревирдерин арада ада ийизвай филологиядин анализ къетIендиз къейд ийиз жеда. Абурукай къилди-къилди гъвечи макъалада рахаз жедач. Арбен Къардашан делиларни веревирдер, адаз и фикирар ийиз тазвай багънаярни, ада хкудзавай нетижаяр вири геврекбур, къимет авайбур тирдал шак къвезвач. Абур ахтармишчидин ктабдай гъарда жува кIелайтIа, кфет артуханди жеда.

Сатира ва юмор

КЪИЛИН КУПУЛ

Рагъман дахни Секинат бажи ксудай вахт жезва. Къариди мес-яргъ-ан туькГурзава, къужади, турвакь-рак кЛеви ятIа, ахтармиш хыйизва.

- Пака рагъ жедатIа, я Рагъман?- хабар къазва къариди къецалай кIвал-лиз гъахъ хъувур къужадивай.

- Хабар къун хъанач, валлагъ, завай,- къил галтадзава Рагъман дахди.

- Нивай, я Рагъман?- суал хугузва адаз Секинат бажиди.

- Нивай жеда – вацравай, ракъинин чкадал алайди ам я къван.

- Исятда вацран мичIер тушни, я яхва?

- Рахаз кIандачни ваз кар авачи-из?! – бейкеф жезва Рагъман дах.

- Ваз хъел вучиз къведа, я Рагъман? За вавай, пака рагъ жедани лагъа-на, хабар къунай...

- Ваз къе пакамалай чандиз феи къван рагъ бес хъаначни? Цавай цIай аватзавай хъи!

- Ам рагъ тирни, я Рагъман?

- Бес вуч тир? Вун ксанвай цIару серин тирни?- икрагъ жезва Рагъман дахдиз рахунар.

- Ваз хъел къвемир, я яхва. За ви язух чIугваз лугъузвай гафар я ибур,- Рагъман дах галай патахъ гъич килигни тийиз, муртIара вичин къаб-къа-ажах чкайрал эхцигиз, рахазва Секинат бажи.

- Зи язух чIугвазвайвиляй, ваз пака рагъ хъана кIанзава – гъакI тушни?

- За лагъай са гафни ваз бегенмиш жедач ман, чан Рагъман. Авиляй ваъ, аз, марф къвана, вуна накъ, виликвай юкъуз ягъай векъерал марф алукъиз кичIезва.

- БарбатI хъуй чеб!

- Вучиз, я Рагъман? Ваз ви гъилерин зегъмет гъайиф тушни?

- Ваъ! Гъавиляй, - жедач рагъ. Пакадилай башламишна, пуд юкъуз атIун тийиз марф къвада.

- Къвадач, Рагъман, къвадач. Пака къениндалайни чими жеда.

- Ваз гъинай чида?

- Чида ман, Рагъман. Гъар йисуз гъакI я къван – вуна векъ ягъиз эгечIай-ла,..

- Чиз хъайила, зи къил вучиз тIа ийизва вуна?

Рагъман дахди хукунал алай япунжидиз гъил ийизва.

- Вун гъиниз я, я Рагъман?

- Зун жувазни пака вуч жедатIа чириз. Гъа гила-мад варз сувакай хкатда.

- Чагънакъа къецак ксузва вун. Къе пакамалай зи къилин купул юзанва - марф къвадайди я.

- Ви къилин купул юзанвайвиляй, зун къецак ксудай чкадал атанва хъи.

- Килиг, къвада гъа,- япунжи гъаз къецакди феи Рагъман дахдин гъугъ-уъниз тагъкимарна Секинат бажиди.

РИШИ ЖУНГАВ

Йикъарикай са юкъуз Рагъман дахдин жунгав квахъда. Вири малар хтана къазмадал, квайни квай риши жунгав хтанач. Секинат бажидиз дерт хъана. Ада, и синел физ, а синел физ, гъарайиз-эвериз эгечІна.

- ГъикІ хъана, гъай лагъузвачни?- ягъанатзава адакай Рагъман дахди.

- Суьс-чан, суьс-чан... Вагъа-вагъа-а-а,- эверзава Секинат бажиди.

- Дуй-дуй-чан, дуй-дуй..., къазмадин виликай хъуьрезва адал Рагъман дах.

Саняхъайни я жунгавдин сес акъатнач, я ам вич хтана ахкъатнач.

- КукІварна зи риши жунгав, кукІварна жанавурри,- секин жезвач Секинат бажиди.

- Агъ, гиликъай жанавур, вуна асланар гатІунар тийидай риши жунгав гъикІ кукІварна?- ягъанатдин хъвер авай чин къаридиз къалур тийиз, адав зил къазва къужади.

- Сев расалмиш хъаначІа чидани? А савхузрин девирда урусатдин кал ягъукай гъуз гъикІ галчІурнайІа, рикІел аламачни?

- Агъ, нез тахъай сев! Вуна акъван зурба жунгав гъикІ галчІурна?..

- Вун зал хъуьрезва-е, Рагъман.

- Вучиз хъуьреда зун? Вуна риши жунгавдин душманрин тІварар къазва, зани абуруз къаргъишар ийизва.

- Валлагъ, хъуьрезва вун зал. Ви сир-сур аватІа гъа абурухъ галаз?

- Авайди я. Гъеле агъа Чилихъа авай Къачадихъ галазни.

- Къача ви рикІел гъикІ лагъана атанвайди я, я Рагъман?

- Риши жунгав гъада чуьнуьхнавайвиляй.

- Адаз вичиз жунгавар тІимил авани я, яхва?

- Абурун жинс масад я.

Секинат бажиди фикирлу хъана. Кардин гъавурда гъатнавайди чириз, ада хълагъна:

-Жувни фидай ман я, яхва Рагъман.

-Гъиниз?

-Риши жунгав фейи чкадиз.

-Ам калер гъалдай бугъа яз тухванва, закай ана вуч ийида?

-Ништа, кІвал къени хъайиди, вуна гъамиша Къачадин папан тарифар ийида къван...

АВАЧ КІВАЛЕ

Куьчедихъай са ни ятІани эверзавай:

-Я Рагъман дах! Я Секинат бажиди!

-Килиз, вуьж ятІа,- туьгъмет кваз буйругъ гузва Рагъман дахди Секинат бажидиз.- Ваз ван къевзвачни?

-Ван текъвез, зун биши туш хъи,- бегенмиш жезвач Секинат бажидиз.

-Бес экъечI вучиз ийизвач?
 -ЭкъечI да зун жуваз мажсал хъайила...
 Гила эверзавай касдин ван гъаятдай агакъзавай, гъавиляй Секинат ба-
 жидивай экъечI тавуна акъвазиз хъанач.
 -Вуж я?- тади акатна адак.
 -Зун я, я Секинат бажи.
 -Вун вуж я-е?
 -Зун куь мирес Ширинбег. ГъикI хъана, чир хъжезмачни?
 -Вучиз чир хъжезмач?- рахана Секинат бажи кушкундалди,- чир
 техжез, зун я буьркьу туш, я кими.
 -Я Секинат бажи, Рагъман дахдиз экъечI лагъ ман,- тIалабна Ширин-
 бега.
 -Вун мад пиян яз тахъуй гъа,- айвандин парудилай хур вегъена, ми-
 рессдиз вич къалурна Секинат бажиди.- Рагъман кIвале авач эхир... Квез
 герек хъанва ам?
 -Авай ман са дерди – жуван чIехи мирес тушни?- хъфиз кIан жезва
 Ширинбегез.
 -Ша кIвализ, я Ширинбег,- Секинат бажидин патавай айвандин па-
 рудал хур вегъезва Рагъман дахдини.- Вун хъфин вучиз ийизва?
 Ширинбег, тунIарин арадай акван техйидайвал кана куьруь хъанвай
 пIанIрус фитIиниз, серсер хъана амукънава.
 -Вун серсер жемир, я мирес, Секинат бажидин тIул течиз яни ваз?
 КIвализ текъведайди чиз, Рагъман дах Ширинбеген къаншардиз гъа-
 ятдиз эвичIзава. Гурарин къилелай адаз хъел кваз тамашзава Секинат
 бажи:
 -За авач лагъайла, авач хъухъ ман, кIвал чIур тахъайди. Вун ни эвердиз
 эвичIзава? Вуна зун нин вилик хъайитIани гъикъван агъузарда?

ХУЬРУЬН ХАБАРАР

-Хуьре вуч хабарар ава, я Рагъман?- кIвализ хтана агакъ тавунмаз, ви-
 чин суалралди къаршиламишзава Секинат бажиди.
 -Зун хабарар кIватIиз хуьре къекъезвачир,- бегенмиш жезвач Рагъ-
 ман дахдиз.
 -Зид акI лугъун туш, я хвади. За вун хабарар кIватIиз хуьре къекъезва
 лагъаначир хъи.
 -Бес вид гъикI лугъун я? Вуч хабарар кIанзава ваз завай?
 -Гъа ваз ван хъайибур. Икъван хуьре бес югъди са дуьшуьшни, са агъва-
 латни хъаначни?
 -Хъана, хъана. Зи фикирдай акъатнавай,- ягъанатдин сесинал элячIна
 Рагъман дах.- Вини Вилиметан эркек лам са гъафтедин вилик диши ла-

марихъ агалтна квахъайди гилани хтана ахкъатнавач. Кесиб Вилимет адахъ къекъведай къван кІвачерай акъатнава. Мад, агъа Селиматан кал, нехирдай катна, жунавар галаз куъчейра гъатнава...

-Акъваз, я хвади. Вуна закай ягъанатар ийимир. Заз вавай хуъруьн хабарар кІан хъайила, вуна ламарикайни калерикай махар ахъайзава. ГъикІ хъана – чи хуъре инсанар амачни?

-Вири сагъ я, къейи-хайини авач, мехъер-садакъани авач...

-ГъикІ, я Рагъман? Бес ви мирес Рамалданан наб мад хъшанвалда хъи?

-ХъшанватІа, гъадалайни анихъ хъшурай,- хъел атана Рагъман дахдиз.- Рамалданан наб йикъа садра хъшуз хкведа лугъуз, за вуч ийида?

-Вуна са затІни, я хвади. За ваз вуч ая лугъузва къван? ЧІана заз ви миресдин тІвар сивера гъатна, ам вич жемятдин вилерай аватна кІанзавач.

-Вилерай вучиз аватзавайди я?

-Наб хъшуз хквезвайвиляй. Къабул тахвурай ман.

-Хабарар кІватІиз къекъвемир, фена жува лагъ. КІан ятІа, акъвазни ая гъана. Акъван рикІ кузвай миресдин кІвале.

-Ваъ, Рагъман, зун, вуна лаш илигайтІани, инай экъечІдач. Бес чун гъикъван кисда, я хвади? Уъмуърар шузвайди я гъа. Уъмуър Рамалданан йикъа садра хъшуз хкведай наб туш гъа-а...

-Ваъ гъа-а?

-Эхъ гъа-а!

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой 73895

